БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 105-106 (17434-435)

2007 чылдың АВГУСТ 28, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

КОЛ СОРУЛГА — ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ДААЛГАЛАРЫН КҮҮСЕДИРИ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол Москвага ажыл-албан кылып чорааш, дүүн, август 27-де, ээп чанып келген. Кызылдың аэропортунга Шолбан Валерьевичини Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери болгаш албанның өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылары уткуп алган.

Чазак Даргазы самолеттан дүшкеш, чаа аэропорттуң аалчылар хүлээп алыр чараш залынга чедип келгеш, республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле ужурашкан. Журналистерниң дилээ-биле Москвага ажыл-албан кылып чораанының түңнелдерин Шолбан Валерьевич чугаалап берген.

—Үш хонуктуң дургузунда Москвага ажыл-албан кылып чорааш, чедип келдим. Кол-ла чоруп чораан ажылым утказы болза, Президент В.Путинниң бистиң Тывага келгеш, эки даалга берген саазын-документилерин күүседири-биле хемчеглерни ап, бо дугайында чугааны кылып чордум. РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы Владислав Сурков-биле ужураштым. 2010 чылга чедир Тыванын социал экономиказын хөгжүдер программазын федералдыг тускай сорулгалыг программаның деңнелинге ажылдап кылырын Президент деткээн. Ынчангаш ужуражылга үезинде программаны канчаар хүлээп алырының болгаш амыдыралга боттандырарының дугайында сайгарылганы кылып, сүмележип, дугуруштум. Ийи дугаарында, РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттарының удавас соңгулдалары, бо чылдың декабрь айда болур болгай. Бо чугула соңгулданы хоойлужудулгага дүүштүр бедик деңнелге эрттиреринге хамаарыштыр чугааны кылган. Бистиң республикадан Күрүне Думазынга бодунуң депутады турар ужурлуг, депутатка кандидатты депшидериниң, деткииринин талазы-биле сайгарылганы база кылдывыс. Сорулга болза, соңгулдаларга баш бурунгаар кончуг хынамчалыг белеткелди соңгулда хоойлужудулгазын езугаар чорудары болуп турар. Ынчангаш эки ажылдаары негеттинип турарын Дарга чугаалаан.

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгүроссияның политиктиг партиязының Чиңгине чөвүлелиниң президиумунуң хуралынга ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюннуң бо партияның хүрээлеңинге арттырар дугайында билдириишкинин сайгарып көргеш, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының хүрээлеңинге катап тургускан. Бо дээрге политиктиг ужур-дузалыг болуушкун дээрзин Шолбан Валерьевич демдеглээш, ниитилелдиң күжүн сырый каттыштырарынга, бир демниг ажылдаарынга ажыктыг болурун айыткан.

Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери бистиң республикада кол сорулганың бирээзи болуп турар, ону моон соңгаар чедиишкиннiг шиитпирлээри-биле РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының экономика департаментизиниң удуртукчузу Морозов-биле Шолбан Кара-оол ужурашкаш, 2008 чылдың федералдыг бюджединге Тывага чеже хире акша-төгерик деткимчезин чедирери чугула болуп турарының дугайында чугааны кылган. Бистиң хереглеливисти яамы билип турар, болдунар дузаны чедирер болган.

Ооң аңгыда Кызылдың аэропортунуң ажыл-чорудулгазын, экономиказын экижидеринге хамаарышкан чугааны «КрасЭйр» кончуг улуг аэропорт компаниязының кол тургузукчузу болгаш удуртукчузу Борис Абрамович-биле кылганын журналистерге Дарга дыңнаткан. Бо удуртукчу Кызылдың аэропортунуң ажылын экижидеринге дузалаар күзелдиг болуп турар, сентябрь эгезинде ол Тывага чедип келгеш, аэропорттуң байдалын сайгарып көөр. Аэропорттуң ажылын экижидериниң программазын тургускаш, ону боттандырар дээш ийи тала бир демниг ажылдаарынга идегеп, бүзүреп турарын Чазак Даргазы чугаалаан.

Красноярск край-биле социал-экономиктиг кады ажылдажылганы экижидеринче угланган хемчеглерни Тыва Республиканың Чазаа ап турар, чүге дээрге крайның экономиказы сайзыраңгай, ооң-биле сырый харылзааны тудары республиканы хөгжүдеринге ажыктыг болуп турар. Крайның губернатору Александр Хлопонин-биле Чазак Даргазы ужурашкаш, ийи девискээрниң аразынга социал-экономиктиг харылзааны улам экижидериниң дугайында чугааны кылганын дыңнаткан. Сентябрь 13-те крайның делегациязын губернатор боду удуртуп алгаш, Тывага чедип келир, ынчан ажыл-агыйжы чугаалажыышкыннарны кылыр. Крайның хүннерин Тывага, Тыванын хүннерин Красноярск крайга эрттирерин дугуржуп турар. Тывага эрткен соңгулдалар үезинде республиканың аталдарын кудуладып, бактап турган чоруктар тургулаан, ону эдер сорулга-биле ону эрттирер, херек кырында Тыва кандыг ажыл-ишчи, талантылыг чоннуг, хөй казымал байлактыг, келир үези улуг республика дээрзин көргүзер сорулгалыг. Тыва Республиканың Чазаа кожазында турар девискээрлер-биле харылзааны калбартып ханыладыр, оларның күчү-күжүн республиканың социал адырын, экономиказын хөгжүдер херекке чөптүг ажыглаар хемчеглерни ап турарын Чазак Даргазы чугаазының түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Найысылал Кызылда

БУХТУЕВ КУДУМЧУЗУН АЖЫТКАН

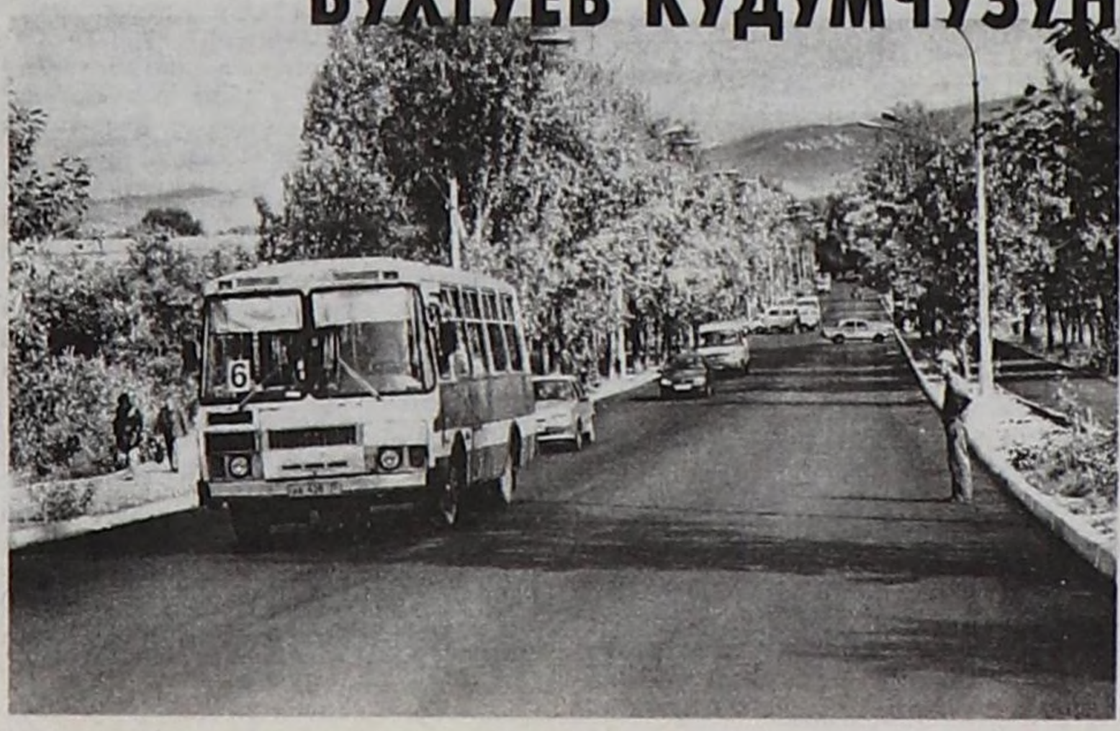

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның «Россияның оруктары» төлевилелин таварыштыр дилеп эккелген акша-хөреңгизи-биле Кызыл хоорайның оруктарын чаартып, септеп эгелээнин билир бис.Бо ажылды чорударынга ТР-ниң Чазааның талазындан кончуг улуг кичээнгейни салган.Бир дугаарында, септеп кылыр кудумчуларны тодараткаш, ону кылып болгу дег организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң аразында конкурсту эрттирген.

Конкурстуң негелдезин езугаар Кызыл хоорайның кудумчуларын септеп, чаартып кылыр ажылдарны чорударын үш бүдүрүлге чаалап алган; «Восток» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге, «Орук ажыглал бүдүрүлгези-365» акционер ниитилел, «ДСТ» бүдүрүлге кооперативи.

(Уланчызы 2-ги арында).

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В.А.Шайфулинге тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Парлалга талазы-биле ачыхавыяазы база хөй чылдарда үретүннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының парлалга албанының башкарыкчы специализи, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү **Виталий Андреевич Шайфулинге «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2007 чылдың август 22 №141

ШОКАР МЕДЭЭЛЕР

ПЕНСИЯГА НЕМЕЛДЕ

Россия Федерациязының Чазаа октябрь 1-ден эгелеп пенсияга 13 хуу немелдени кылыр шиитпирни хүлээп алган.

Ынчан эң кудуку деңнелдиң пенсиязы 1268 рублей апаар. Ол дээрге кырып назылаан кижилерге, инвалидтерге болгаш өскелерге-даа амыдырап-чурттаарынга шору дөгүм болур дузаламчы дээрзи чугаажок.

НИИТИ ЧУРТТАЛГА БАЖЫҢНАРЫН ХЫНААН

Кызыл хоорайның ниити чурттарга бажыңнарын өртке удур албан чериниң инспекторлары хынаан. Ооң түңнелинде хөй чурум үрээшкиннери илереттинген.

Коридорлар караңгы, электри сывырындактарын ажык кожуп каан, артык эжиктерни дуй шаап каанын өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин каржызы-биле хажыдып турарын инспекторлар айыткан. Тодаргай хуусааның дургузунда ол бүгүнү этпес болза, ниити чурттарга бажыңнарының комендантыларын болгаш хамааржып турары албан чериниң удуртукчуларын акша торгаалынга онаар дугайында сагындырыгны инспекторлар дыңнаткан.

БАЗА БИР ЧАА НОМ

Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелиниң кежигүнү, чогаалчы Шаңгыр-оол Суваңның «Туматтар» деп чаа тоожузу чырыкче парлаттынган.

Ону Тыванын Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери үндүрген. Номнуң редактору Л.А.Ооржак. Тыва дылда бо тоожу муң экземпляр тиражтыг кылдыр парлаттынган. Шаңгыр-оол Монгушович чонга билдингир апарган чогаалдарның автору. Чогаалчының Тыва төөгүзү-биле холбашкан чаа ному хөйнүң сонуургалын болдурар дээрзи чугаажок.

Бистиң корр.

БУХТУЕВ КУДУМЧУЗУН АЖЫТКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

«Восток» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге (чиңгине директору С.В.Уюсов) Бухтуев, Калинин, Кечил-оол, Колхозная кудумчуларын септеп кылыр хүлээлгени боттарынга алган турган. Бо бүдүрүлге каш чыл улаштыр федералдыг автоорук «М-54 «Енисей» эргелели-биле керээ езугаар ажылдап келген болгаш орук кылыр талазы-биле мергежий берген специалистерлиг, ажылчыннарлыг болгаш күштүг чаа техникалыг, бодунда асфальт заводтуг республикада эң шыырак бүдүрүлгелерниң санында кирип турар.

Олар бир дугаарында, септелге ажылдарын Бухтуев кудумчузундан июнь айны сөөлзүреди эгелээннер. Кызыл хоорайда эң-не хөй шимчээшкинниг кудумчуларның бирээзинге — ол кудумчу хамааржыр. Септелге ажылдарын чорудар дээш ону хааптарга, автобустарга болгаш чурттакчы чоннуң аргыжылгазынга дыка-ла таарымча чок турду.

Бо кудумчунуң септелгезин дүрген кылып доозар дээш «Восток» КХЭ-ниң мастери Мерген Ондар, бригадири Андрей Монгушка удурткан 40 ажыг ажылчыннар дыштанып хүн чок ажылдап турганнар. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиң специалистери турдулар.

Кызыл хоорайның оруктарын чаартып, септеп кылыр талазы-биле хоорай штавының (даргазы хоорайның мэри Д.К.Донгак) берген хуусаазында август 25-те Бухтуев кудумчузунуң септелгезин кылып доозкан. Август 26-да бо кудумчулап машиналар, автобустар аргыжып эгелей берген. Ол ам пассажирлерге таарымчалыг болу берген.

Бригадир Андрей Монгуштуң чугаалап турары-биле алырга, материал талазы-биле кандыг-даа саадаашкыннар турбаан, ынчангаш ону хуусаазында кылып доозкан. Хөй чылдар иштинде септеттинмээн орук болгаш кылыр ажылдар хөй, бордюрларны Абакандан сөөртүп эккеп турган.Арткан материалдар бодувустуң болгаш ол талазы-биле үзүктелиишкиннер турбаан деп ол чугаалаар болду. Акша-төгерик талазыбиле ажылчыннарның кандыг-даа хомудалы чок. Ынчангаш оларның хей-аъды бедик, тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Оларның мурнунда ам-даа кылыр ажылдар хөй. Бо хүннерде Кечил-оол кудумчузунуң оруктарын септеп кирер. Төлевилел чуруму-биле алырга, температура 12 градустан өрү чылыг турда асфальтыны салырга шынарлыг болур дээр чүве.Ам күс бодунуң эргезинче кирип, агаар-бойдустуң тыныжы өскерлип эгелээн. Ынчангаш оларның дыштанып хүн чок ажылдап турар чылдагааны ында.

Бир эвес Кызылдың кудумчуларын оода чылда бир кудумчулап мынчаар септеп ап турган болза, хоорайывыс мындыг чаржынчыг байдалга келбес турган ийик. Бухтуев кудумчузун кылып каанын көргеш, мооң мурнунда хоорайның кудумчуларын септеп турганы карак чаап турган чүве-дир деп чугаалажып турдувус.Кудумчуну септеп кылыр талазы-биле төлевилелди ажылдап кылган «Дороги» ККБ-ниң (начальниги С.Муровцев) ажылын үнелээри чугула. Төлевилел кандыг болдур, тудуг ынчаар кылдынар болгай.

Кызыл хоорайның оруктарын чаартып кылыр талазы-биле ажыл-иш ам-даа уламчылап турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Ужуражылга

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Сибирь федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң оралакчызы Любовь Бурда-биле дүүн, август 27-де, ужурашкан.

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң оралакчызы Любовь Бурдага удурткан Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының ажылчын бөлүү ТР-ниң Чазааның административтиг реформаны чорудуп, күрүне албанын организастап, мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырып турарын хынап, анализтеп көрген. Ооң түңнелдериниң дугайында чугаа ужуражылга үезинде болган.

Любовь Бурда ажылчын бөлүктүң үш хүн иштинде чоруткан хыналдаларының түңнелдерин Чазак Даргазынга таныштырган. Тыва Республиканың чаа Чазаа административтиг реформаны кыска хуусаада чедимчелиг чорутканын демдеглээн. Бот-боттарының ажыл-чорудулгазы дакпырлажып турар элээн каш яамыларны, ведомстволарны кызыргаш, моон соңгаар чедиишкинниг ажылдап болур албан черлерин тургусканын деткээн. Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни амыдыралга боттандырар дээш Чазактың ап чорудуп турар хемчеглериниң түңнелинде эки кылдынган үүлдер республикада барын демдеглээн. Административтиг реформаны чорудар, күрүне албанын организастаар, национал төлевилелдерни боттандырар дээш Чазактың кызымак ажылдап турарын Любовь Бурда демдеглээш, моон соңгаар Чазак кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын тодаргай чугаалап берген.

Ш.В. Кара-оол Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазынга доктаамал практиктиг дузаны чедирип, деткимчени көргүзүп турары дээш Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзинге, ооң Аппарадының ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткеш, берген саналдарны кыска хуусаада күүседирин бүзүреткен.

Бистиң корр.

Чаа өөредилге чылын уткуштур

ШЫНАР ДЭЭШ АЖЫЛ УЛАМЧЫЛААР

Август 21-24 хүннеринде Кызыл хоорайның башкыларының август чөвүлел хуралдары болуп эрткен дугайында номчукчуларывыска допчузубиле дыңнаткан бис. Ам бо удаада ол дугайында элээн делгереңгейи-биле таныштырар-дыр бис.

Бо август чөвүлел хуралдарының эртип турары өске чылдарныынга бодааргa, дыка онзагай, демниг болгаш бедик сагылга-чурумнуг болуп турарын башкылар демдеглеп турдулар.Хуралдың хүн айтырыында кирип турар айтырыглар база үениң негелдезинге дүүшкен, кол кичээнгейге турар ужурлуг айтырыглар. Чижээлээрге, баштайгы хүнде «Өскениң хилинчээ деп чүве турбас» деп ады безин хөйнү чугаалап турар калбак хуралды тускай план езугаар эрттирген.

Үстүнде айтырыгга хамаарыштыр 30 ажыг кижи сөс ап чүве чугаалаан, 12 илеткелди дыңнаан болгаш 40 ажыг санал-оналдарны дыңнаан. Илерээни чүл дээрге, бүгү талазы-биле деткимче херек өг-бүлелерниң санының улам көвүдеп турары. Ылаңгыя күш-шыдалдыг өг-бүлелерниң ажы-төлүнүң аразындан кем-херек үүлгедикчилери көвүдеп турар апарганы улуг дүвүрелди болдуруп турар. Арагалаашкын, оор-суктуң көвүдээни-биле чергелештир ада-иелериниң, төрел-дөргүлдериниң ургларга каржыхажагай чоруу көскүжээн. Өкпе аарыг ургларның саны чавызавайн турар. Өг-бүлелеринге хөй ургулар чедир чемненмейн турарындан мага-бодунуң күш-деңгели куду болуп, аарыг-аржыкка алзып турар. Ынчангаш янзы-бүрү хөй-ниити институттарның ажылдакчылары, башкылар, эмчилер, адаиелер демнежип тургаш, мындыг байдалдан уштунары-биле ажылды идепкейжидер сорулганы хуралдың киржикчилери салган.

Дараазында хүн «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлге комбинадының оран-савазынга башкылар эртем аайы-биле секцияларга үстүп алгаш ажылдаан. Школа назы четпээн ургулар албан черлериниң башкылары боттарының ажылында чедер-четпестерни чугаалашкан. Мурнады хөгжүдер «Өөредилге» национал төлевилелдиң негелделерин езугаар алыр болза, ургулар садтарының дериг-херекселдер-биле четчелээшкини чогуур деңнелде эвес. Ургларга электроннуг өөредилгениң программазы чок. Башкыларның боттарының кызымаа, чогаадыкчы чоруунуң ачызында хөй-ле үүлдерни олар боттарының холу-биле кылып турар. Дылы, чугаазында четпестерлиг, коррекциялыг ургулар-биле ажыл күштелгени өөрүнчүг. Олар-биле ажылдаар методиктиг материалдарны башкылар боттары тыптынып ап турары мактанчыг. Чаа технологияларны шиңгээдирин үе кижизидикчи башкылардан негеп келгени-биле инженер-лаборант деп мергежилдиг ажылдакчы ургулар садтарынга херек апарган. Оон аңгыда, ажылагыйжы тургустунуп келген бүгү айтырыгларны шиитпирлеп, чугаалажып, дугуржуп, арга-дуржулга солчурунга-даа ургулар садтарының ажылдакчыларының методиктиг төптерин тургузары чугула апарган.

Улуг дүвүрелди болдуруп турар айтырыгларның бирээзи ургулар санының өзүпкөвүдээнинден ургулар албан черлериниң ажылдакчыларының, эге школа башкыларының чүүгүнүң улгатканы, өртке удур ажылдарга акшаландырыышкын чедишпезинден ол талазы-биле четпестер көвүдеп, ургларның орук айыыл-халавы улгаткан. Хоорайның 5 дугаар школа-гимназиязының эге школазының чанында бензин кудар заправка черин тудуп эгелээни канчап-даа дүрүмге таарышпас. Школа столоваяларының чеминиң шынары экиживээн: поварлар санитарлыг дүрүмнерни сагывайн, ону хажыдып турар таварылгалар кайы хөй.

Ургларга чогуур билигни бээри—башкыларның ажылының кол сорулгазы. Школалар хоорайның албан организацияларыбиле боттарының ажылын дүүштүр организаставайн турар. Башкыларның чугаа культуразы, библиотекаларда ном фондуларының эргижирээни, коррекциялыг ургларбиле ажылдап турар башкылар тускай мергежил чок болуп турар. Ургларга таарышкан номнар ховар болуп турарындан оларның номчууру кошкак. Ынчангаш кижизидикчи башкылар амгы шагның инновациялыг технологияларын шиңгээдип ап, компьютерлер-биле четчеленип, ажылдап өөренирин үе негей берген. Четпестерни эдер талазы-биле тускай сорулгаларны башкылар мурнунда салган.

Амгы үеде орус дыл башкылаашкынының дугайында илеткелди ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитет даргазының оралакчызы **З.С.Дехтяр** кылган.

— Россияның Президентизи В.В.Путин Чаа өөредилге чылын орус дылдың чылы кылдыр чарлааны бистиң сагыжывысты хандырганы ышкаш өөрүнчүг-дүр. Орус дылды эки билбес ургнуң кайы-даа угланыышкын талазы-биле мергежил чедип алыры берге. Кайы-даа хире шыырак математик болзуңза, орус дылды билбес болзуңза, дээди өөредилге черинче кирип шыдавас сен.

Орус дылды башкылаарының угланыышкыны тодараттынган. Салым-чаяанныг ургларны тодарадыры-биле улуг ажыл кылдынып турар. Хоорайда 176 башкы орус дыл болгаш литератураны башкылап турар. Оларның составын алгаш көөрге, российжи деңнел-биле алырга, багай эвес. Категория чок башкылар 17-ле хуу.40 хар иштинде башкылар дээрге арга-дуржулгазы бышкан, үре-түңнелдиг ажылдап шыдаар назы-дыр, ындыглар бисте хөй. Аныяк башкылар база одуруувусче кирип кээп турар. Өөредилге комитединиң хыналдазындан илерээни болза, орус дыл олимпиадаларынга хоорай школаларының 101 өөреникчилери киришкен, оларның 30-и шаңналдыг черлерни ээлээн. Кайы-даа талазындан алгаш көөрге, ылаңгыя билииниң шынарының талазы-биле 15, 1, 5, 3, 14 дугаар школаларның көргүзүглери бедик-тир. Бо школаларда өөреникчилериниң саны база хөй, бир класста-ла 17 эвес, а 29 өөреникчи бар болуп турар.

Мониторинг хыналдазының түңнелинде солун үүлдер илерээн. Кижи бодааргa, орус дылга эки түңнелдерни гуманитарлыг угланыышкынныг класстарның өөреникчилери чедип алгы дег, чүге дизе хандыр өөренип турарлар болгай. Ынчалза-даа 1 дугаар черде – социал-гуманитарлыг класстар (98 хуу), 2-ги черде биология-химия угланыышкынныг класстар (93,5), 3 дугаарында – физика-математика угланыышкынныглар (92,5)болуп турар. Ниити түңнелден көөрге, орус дыл башкылары боттарын бадыткап шыдаан. ЕГЭ-ниң түңнелдери эки болган.

Орус дыл башкыларының дылы езулуг үлегер болзун дээш башкылар ам-даа кызып ажылдаар апаар – деп, илеткелчи демдеглээн.

Мурнады хөгжүдер «Өөредилге» национал төлевилелдиң боттаныышкынының дугайында Кызыл хоорайның мэри **Д.К.Донгак** чугаалаан. Бо айтырыгга хамаарыштыр 12 доктаалдарны хүлээп алган. 2 компьютер клазын, 2 автобусту болгаш 6 школага дериг-херекселдерни берген. 14, 12,9 дугаар школаларга Грантыларны тывыскан. «Чылдың эң эки башкызы», «Чылдың эң эки кижизидикчизи» республика мөөрейлеринге 2 башкы тиилекчи болган. 11 башкы Россия Президентизи В.В.Путинниң шаңналдарын алган. 2006 чылдың декабрьда 68 өөреникчи шаңнаткан болза, 2007 чылда эртем-практиктиг конференцияларга киришкеш, 504 өөреникчи акша шаңналдарын алган.

2006 чылда Москвадан комиссия өөредилге черлериниң байдалынга хамаарыштыр хыналданы кылган. Оларның түңнээнибиле алырга, мурнады хөгжүдер «Өөредилге»национал төлевилел бистиинде планнааны езугаар чоруп турар.Өөредилге яамызы, хоорайның эрге-чагыргазы, ургларга садтары, школалар –шупту демниг ажылдап турар. Келген комиссия «Силерниң дуржулганарны эки сайгаргаш регоналдыг деңнелге өөренип көөр бис» дээнин чугаалааш, Дмитрий Калчанович башкыларга чаа өөредилге чылында чедиишкиннерни күзээн.

П.А.Морозов, ТР-ниң өөредилге , эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды: — Шупту чыглып келгениңер дээш, четтирдим. Үш хүн дургузунда кылган ажылыңарны дыңнадым. Эки үүлдер-даа бар-дыр, ынчалза-даа четпестер база бар.

Мурнады хөгжүдер «Өөредилге» национал төлевилел үүнү көргүзүп турарыл дээрге-ле, өөредилгениң шынарлыы дээш ажылды езулуг болур-чогууру-биле күштелдиргени-дир.Билигниң шынарының барымдаа көргүзүглери – ол дээш бис ажылдап турар болгай бис.

ЕГЭ – эксперимент-тир. Бистиинде 2 кожуун олче ам-даа кирбээн. Хоорайда ЕГЭ-биле дээди өөредилге черлеринче бүдүнбүдүн класстар кирип алган таварылгалар бар.

Дотацияда республикага мурнады хөгжүдер «Өөредилге» национал төлевилел дээрге немелде хөй акша-дыр. Бо улуг экспериментиниң салым-чолу келир чылын шиитпирлеттинер. Ынчангаш ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар яамызы хөй шыңгыы документилерни белеткеп эгелей берген. Россия Федерациязының Чазааның деткимчези-биле көдээ школаларның реструктуризациязын, башкыларның шалыңын өстүрер, эң-не кол сорулга —өөредилгени чедип алдынгыр болдурар талазы-биле дуза деткимчени дилээн бис. Дорту-биле чугаалаар болза, өөреникчилери эки өөредилгелиг башкылар өскелерден хөй шалыңныг болур ужурлуг.

Чаа өөредилге чылында өөредилгениң шынары дээш ажылывысты уламчылаар бис. Ургларга дээш кеззэде сагыш човап чоруур чүректериңер дээш четтирдим, байырлалбиле, эргим башкылар!—деп, сайыт чугаазын доосту.

Светлана БАЛЧЫР.

Хостуг ажылчын олуттар ярмарказы

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСКЕ — ТӨЛЕПТИГ АЖЫЛДЫ

Чаңгыс-даа ажылчын олут эрттирип болбас...

Чаа-Хөлдүң төлээзи Урана Седипей аныяктарны ажылче чалап тур.

Бо чылын чурттуң болгаш республиканың дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин 3620 кижи дооскан. Ынчалза-даа республиканың күш-ажыл рыногунда албан-езузу-биле үгле 378 хостуг ажылчын олут демдеглеттинген. Оларның хөй кезии өөредилге болгаш кадык камгалал адырларынга хамааржыр. Ынчап кээрге, өске адырларга эртем чедип алган бо чылдың доозукчуларынга мергежилдериниң аайы-биле ажыл тып алыры ындыг-ла амыр эвес болур...

Күш-ажыл кижини хевирлеп тургускан дижир. Ол черле чөптүг түннел деп билир мен. Ынчап кээрге, күш-ажыл бистиң амыдыралывыста улуг рольду ойнап турар. Ооң дузазы-биле амыдырап-чурттап чоруур бис, ол бисти кедирип, чемгерип турар. Эки ажыл — тодуг-догаа амыдыралдың херечизи.

Чурт рынок харылзааларынче кирген соонда, кижи бүрүзү эки ажыл тып алыры ындыг амыр эвес апарган. Ылаңгыя өөредилге черин чаа дооскан аныяк специалиске мергежилиниң аайы-биле ажыл тып алыры улуг шылгалда. Бо нарын айтырыгны аныяк кижи бүрүзү бодунуң шаа болгаш аргазы-биле шиитпирлеп турар. Ынчалза-даа бодунуң хүлээлгезин езугаар ажыл дилеп турар аныяктарга дузалаар ужурлуг бир күрүне албан чери бар. Ол дээрге, ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар күрүне агентилели-дир. Бо албан чери 2007 чылда дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистерге чыл санының ээлчеглиг хостуг ажылчын олуттар ярмарказын Кызылдың И.Ярыгин аттыг спорткомплекстке август 25-те эрттирген.

Бо чылгы ярмаркага белеткел мурнунда чылдарда ышкаш багай эвес болганын аңаа келген кижи бүрүзү эскерген. Ярмаркага республиканың барык бүгү яамылары, кожууннар чагыргалары, Кызылда болгаш кожууннарда чонну ажылга хаара тудар төптер, хөй бүдүрүлгелер болгаш организациялар – 24 ажыл берикчилери азы ниитизи-биле 72 чалаткан черлер киришкен. Оларга олуттарны тускайлаан. Чамдык кожууннарның удуртукчулары, оларның аразында Эрзин кожуунну чагырыкчызы Байыр Дамдын аныяк специалистерни кожуунче боду чалап, хостуг ажылчын олуттарны сүмелеп турган.

Шак-ла ындыг сорулга-биле Чаа-Хөлдүң кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Урана Николаевна Седипей база келген. Ооң чугаалап турары-биле алырга, кожуунга бо хүннерде тускай мергежилдерниң эмчилери болгаш физика, информатика болгаш даштыкы дыл башкылары дарый хереглеттинип турар. «Чогум кожуунну чонну күш-ажылга хаара тудар төвү шак мындыг ярмарканы чыл санында база эрттирип турар болгаш, хостуг ажылчын олуттарны бодунуң чурттакчыларынга тус черге-ле тып алырынга дузалап турар» деп, У.Н.Седипей меңээ чугаалады. Ынчалза-даа олар үгле тускай мергежилдиң специалистери хереглеттинип турар ажылдарже аныяктарны мындыг ярмаркалар таварыштыр база дилеп, ажылче чалап турар. Оларның чамдыктарынга, ылаңгыя эмчилерге, чурттаар оран-саваны кожуун чагыргазы хөлезилеп берип турары үүлдүг.

Бо ярмарканың сорулгазы үүл? Ол үүнүң-даа мурнунда өөредилге черлериниң чаа доозукчуларынга республикада хостуг ажылчын олуттар дугайында долу медээни болгаш ажылдаарын күзээш, шилип алган черинге «быжыгланып алыр» арганы бээри болур. Ынчалза-даа бо ярмаркага доозукчулардан аңгыда, ажыл дилээн өске-даа хамаатылар идепкейлиг киришкен. Оларның аразында көдээ черлерден келген улустар база хөй. Бо хемчегниң бир онза үүлү — ажыл дилеп турар кижи ажыл берикчизи-биле аңаала ужуражып, ону сонуургадып турар бүгү айтырыгларга тода харыыларны алыр аргалыы болур.

ТР-ниң Чонну күш-ажылга хаара тудар күрүне агентилели бо ярмаркага республикадан дашкаар субъектилерде хостуг ажылчын олуттарны база ооң киржикчилеринге сүмелээн. Оларның аразында Москва болгаш Москва облазы, Красноярск болгаш Красноярск край, Карелия, Чувашия, Мордва, Саха, Хакас Республикалар, Калининград, Ульяновск, Самара, Тюмень областары дээш, өске-даа девискээрлер бар. Оларда күш-ажыл төлевирлери бистиң республикага деңнээрге, бедик деп үвени эскердим. Ол чаа ажылдап эгелеп турар аныяк специалиске чугула барымдаа. Ынчалза-даа тыва доозукчулар «бодунуң төрээн чери чоок» дээн ышкаш, колдуу республиканың ажыл берикчилерин «үглээр» болган. Оларны, чижээ, Москванның тудугжузунуң айда 30 муң рубль шалыны-даа улуг сонуургатпаан.

Өөредилге черлериниң бо чылгы доозукчуларынга хостуг олуттарның ээлчеглиг республика ярмарказы доозулган. Ажылдаар күзелдиглерге ында-мында черлерже чалалгалар кылдынган. ТР-ниң Чонну күш-ажылга хаара тудар күрүне агентилели ярмарканың түннелдерин бо хүннерде үндүрер. Ынчан ярмарка үезинде каш кижи ажыл тып алганы, кандыг-кандыг мергежилдерге ажылчын олуттар хөй негеттинип турары база ажыл берикчизи биле аныяк специалистиң аразында чардынган керээлер саны билдине бээр. Кол-ла үве – ярмарканың киржикчилери кайы бүдүрүлгеге азы организацияга кандыг мергежилдиң ажылдакчылары херегин чижеглей билир апарганы болур.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

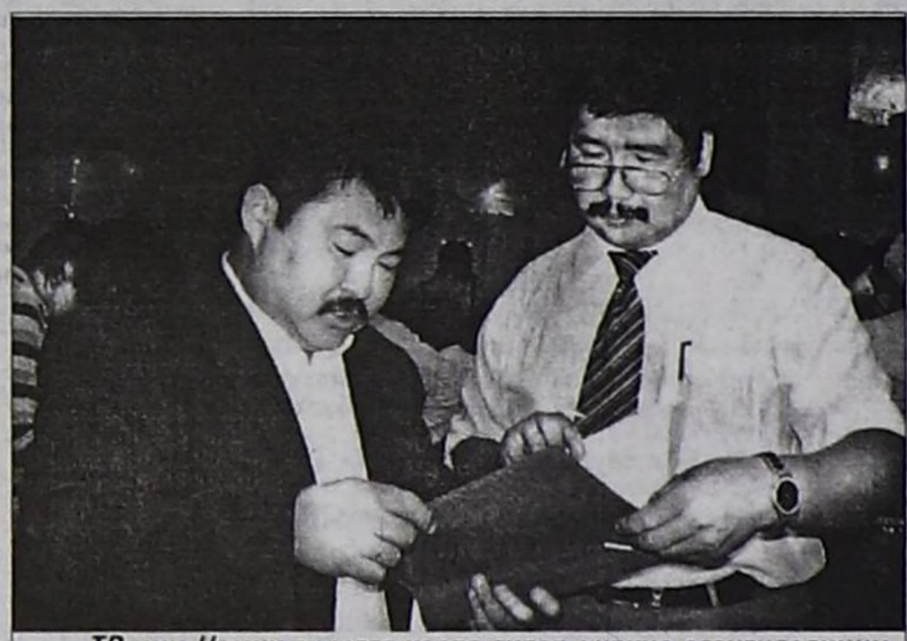

ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар күрүне агентилелиниң директору Виталий Чаж-оол биле «Урянхай» компаниянның чиңгине директорунуң оралакчызы Игорь Ондар даңзыны шүүштүрүп турлар.

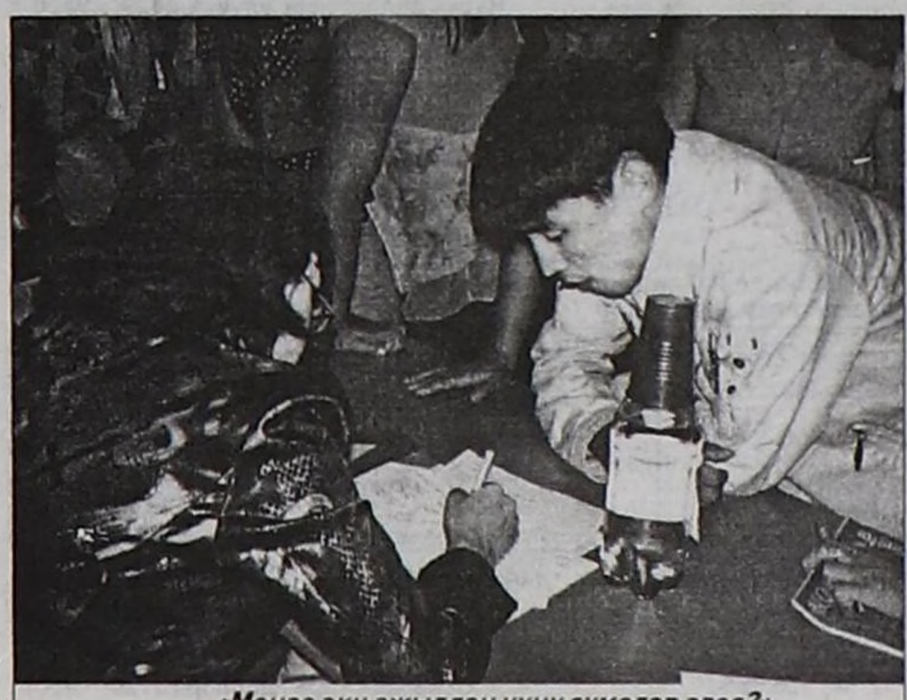

«Меңээ эки ажылдан үүнү сүмелэр эвес?».

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайга кожуунга чедип, ында малчын чоннуң ажыл-хожулун айтырып, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, чон-биле чугаалашкыладым. Ниити чоннуң сеткил-хөңнү сергекомак, чамдык бергелер турза-даа, ону шыдажып эртип, моон соңгааргы үеде боттарында улуг сорулганы салып алган ажылдап-чурттап турарлар.

Көдээниң хөөннери

ХӨРЕҢГИНИ АЖЫЛ-АГЫЙЛАРГА ҮЛЭЭН

Кожуунну ажыл-агыйының үндезини «Малчын» колхоз, ук колхоз амгы үеде үш ажыл-агыйга чара тургустунган, оларның дүжүп-сандаравааны өөрүнчүг-дүр.

Малчын аттыг күрүнеиң унитарлыг бүдүрүлгези (КУБ) Россияда уксаажыдылга ажыл-агыйлыг бүдүрүлге чери болуп турар. Ол бүдүрүлгеде ниитиниң малының баш саны мындыг: 23936 шээр мал; 553 бода мал. Мал ажылында кадарчылары колдуунда шупту аныяктар. Мурнуку хоочун малчыннары пенсиялап үнзедаа, аныяктарга арга-сүмезин берип, кады чурттап чоруурлар. Малчыннардан шыырак көргүзүглерни чедип ап, 100 хойдан 130 хуу чедир чаш мал төлүн ап турарларга О.К.Чыдым-оол, Ю.Х.Чамбал олар хамааржыр. Оон аңгыда 100-тен 100 ажыг хуу мал төлү камгалап ап турар малчын аныяктар хөй. Моон алгаш көөрге, «Малчын» КУБ-туң моон соңгаар хөгжүп сайзыраарының перспективтиг барымдаазы билдинип турар. Бүдүрүлгени аныяк херээжен уруг Ч.М.Ооржак удуртуп-башкарып турар.

Ажыл-херээм аайы-биле Мөген-Бүрен суурга чедип, ук ажыл-агыйның директору Ө-С.А.Ооржак-биле база ужуражып чугаалаштым. Ында база ниити байдал багай эвес, мал өзүп турар, чон тодуг-догаа, онза негелде, хомудал чок деп, ол чугаалаар болду.

Үстүнде ажыл-агыйларга уксаажыдылга дээш федералдыг бюджеттен 2 млн. 800 муң рубльди берген, ону үш ажыл-агыйларга үлеп берген.

Ам төрүүр мал тудуп турары дээш, ниити кожуунга саналга езугаар 1 млн. 171 муң рубльди республика бюджединден төлээр ужурлуг. «Ол хөреңгилер амдыызында алдынмаан, бээрин аазаан» деп, кожуунда көдээ ажыл-агый килдизиниң начальниги А.Н. Донгак чугаалады.

Ниити кожуунда национал төлевилелдер боттаныышкында, малды кышты хүрменди ажырып алыр дээш боттуг ажыл-херекти шиитпирлээр сорулга туруп турар.

Очур-оол ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйлар чорудулгазындан кирген орулганы санаарының чурумунуң дугайында

2006 чылдың август 23 №1004 Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың май 26-да үндүргени №705, 2006 чылдың июнь 21-де үндүргени №783 доктаалдарын күүседири-биле, Тыва Республиканың нормативтиг-эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылыр болгаш бадыладып киирериниң календарьлыг графигин бадылаары база оларны боттандырары, Эргелелдер аразының комиссиязының тургузуун бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың июль 14-те үндүргени №881 доктаалының 1 дугаар пунктузун күүседири-биле, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйга үнүш-дүжүт өстүреринiң 1 гектар тарылга шөлүнге чарыгдалдарның база мал-маганның хевир аайы-биле чемиш чарыгдалының ортумак нормативтерин бадылаар (капсырылгада).

2. Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйга 1 гектар тарылга шөлүнден картофель болгаш ногаа культураларының дүжүткүр болурунуң база мал өстүреринiң үре-түннелдииниң ортумак нормативтерин бадылаар (капсырылгада).

3. Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы санаарының Методиказын бадылаар (капсырылгада).

4. Тыва Республиканың хоорайларының болгаш кожууннарының чагырга даргаларынга Тыва Республиканың девискээринде көдээ ажыл-агыйгы продукциязының херек кырында өртек-үнезинге үндезилеп Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы санаарының Методиказын ажыглаарын саналдаар.

5. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 22-де үндүргени «Өг-бүленiң база чаасказан чурттап турар хамаатының хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан киирген орулгазының нормативтериниң дугайында» №1168 болгаш 2004 чылдың декабрь 22-де үндүргени «2005 чылда хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы санаарының Методиказын бадылаарының дугайында» №1167 доктаалдарын күш чок деп санаар.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

7. Бо доктаалдың күүселдезин хыналдага алыр кылдыр Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал хөгжүлде айтырыгларының эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйга үнүш-дүжүт өстүреринiң 1 гектар тарылга шөлүнге чарыгдалдарның ортумак нормативтери

Чылда чарыгдалдар	Хемчегниң эге саны	Картофель (дүжүткүрү 1 гадан 95,9 ц.)	Капуста (дүжүткүрү 1 гадан 121,7 ц.)	Томат (дүжүткүрү 1 гадан 97,7 ц.)	Лук (дүжүткүрү 1 гадан 87,5 ц.)	Морковь (дүжүткүрү 1 гадан 89,9 ц.)	Свекла (дүжүткүрү 1 гадан 93,3 ц.)	Огурец (дүжүткүрү 1 гадан 88,8 ц.)
Үрезиннер	1 га	3,3 тн.	0,5 кг.	0,5 кг.	17,5 кг.	4 кг.	10 кг.	6 кг.
Рассада	1 га	–	45 муң шт.	40 муң шт.	–	–	–	–
Чемишчидилге:								
Органиктиг	1 га	75 тн.	75 тн.	75 тн.	75 тн.	75 тн.	75 тн.	75 тн.
Минералдыг	1 га	250 кг.	250 нг.	250 нг.	250 нг.	250 нг.	250 нг.	250 нг.
Электризнергиязы	кВт/шак	10,26						
Одаар үүл:								
а) үндезин	кг	43,8	350	320	226	240		3
б) кывар-чаар	кг	1,336	17,675	16,16	11,22	12,12		17,471
Үнүштер камгалаар бүдүмелдер	кг	12,75	14,0	15,0	12,8	4,0	4,0	35,0
Күш-ажыл чарыгдалдары	кижи/шак	105,4	357,7	1155,0	634,7	462,6	462,6	464,2

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйга мал-маганның хевир аайы-биле чем чарыгдалының ортумак нормативтери

Чылда бир башка чарыгдалдар	Хемчээлдиң эге саны	Инектериниң	Бызааларның	Хаваннарның	Хойнуң	Өшкүнүң	Дагааларның	Аттың
Чемиш: бөдүүн	ц	20,0	12,0		2,6	2,6		20,0
хоолулуг	ц	30,0	18,0	11,0			0,4	
комбикорм	ц	3,0	1,8	10,1	0,2	0,2	2,7	5,0
Дус	кг	9,1	5,5	11,7	5,5	5,5		7,7
Сүт	кг		180					
Транспорт	%		5	5	5	5	5	
Күш-ажылга	кижи/шак	150,2	75,1	21,7	13,9	13,9	21,7	120
Медикаментилер	руб.	38	38	39	6	6	12	91
Дагаа	руб.							200
Дериг-херексел	руб.							10000
Электризнергиязы	кВт/шак	352	176	40	25	25	402	
Аныяк мал садарынга	руб.		4500-5500	3000	500	500	30	14000

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйга 1 гектар тарылга шөлүнден картофель болгаш ногаа культураларының дүжүткүр болурунуң ортумак нормативтери

1. Картофель - 95,9 ц
2. Капуста - 121,7 ц
3. Томат - 97,7 ц
4. Морковь - 89,9 ц
5. Свекла столовая - 93,3 ц
6. Огурецтер - 88,8 ц
7. Лук - 87,5 ц

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйга мал өстүреринiң үре-түннелдииниң ортумак нормативтери

1. Чылда бир инектен ортумаа-биле сүт саап алыры – 1132 кг.
2. Бир баш малдың ортумак дириг деңзизи:
   аныяк мыйыстыг бода малдың – 218 кг.
   хаваннарның – 97 кг.
   мыйыстыг шээр малдың – 36 кг.
3. Бир баш малдан ортумаа-биле дүк кыргып алыры:
   хой – 1,7 кг.
   өшкү - 1,0 кг.
4. Чылда ортумаа-биле дагааның чуургалаары – 118 чуурга.

Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы санаарының Методиказы

1. Орулга кирерин санаарының принциптери

1.1. Санаарының Методиказының чугула принциптери.

Хамаатыларның, оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң болгаш өске-даа кижилерниң боттарының күжү-биле бүдүрүп турар продукциязындан амы-хууда хереглелдерин дуглаар база боттарынга экономиктиг ажык киирип алыр юридиктиг тургузуг чок көдээ ажыл-агыйгы бүдүрүлгезиниң бот-тускайлаң тургузуун хууда дузалал ажыл-агыйгы кылдыр хүлээп көөр.

Хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы санаарда, өг-бүле иштинге ажыглаттынган-даа, өске хереглекчилерге чедирген-даа продукцияны санаар азы хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан боттанган продукцияны (рыноккадаа саттынган, өг-бүле-даа иштинге ажыглаан болза) хууда дузалал ажыл-агыйгының структурлуг единицазындан кирген орулга кылдыр хүлээп көөр.

Хууда дузалал ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы санаары-биле, чарыгдалдар болгаш орулгаларның улгаттырган статьялары езугаар хууда ажыл-агыйгының структурлуг единица бүрүзүнден кирген орулгаларда чарыгдалдарның үлүг-хуузун санап үндүрген. Ветеринар ачы-дузазы, инвентарь садып алыры, транспорт чарыгдалдары, суг хереглели, дузалал болгаш ажыл-агыйжы тудугларже дээш, өске-даа ол чергелиг чарыгдалдарга нормативтерниң чок болганы-биле, бо хевирлиг чарыгдалдар «Өске-даа чарыгдалдар» деп статьяда кииртинген болур. Ынчалдыр улгаттырган статьяның кииртингени-биле, хууда ажыл-агыйгының структурлуг единица бүрүзүнден кирген орулгаларда чарыгдалдарның үлүг-хуузу эвээжевес, чүге дизе, хууда ажыл-агыйгының структурлуг единица бүрүзүнде санаттынмаан орулгалар статьялары бар болуп турар (инекти 6 чыл азыраанының түннелинде өг-бүленiң алыр сүдү болгаш өдээ санаттынмаан; дагааларның эъди, чүү, чөөгү; хаваннарның, мыйыстыг бода малдың кежи биле өдээ; хой, өшкүнүң кежи биле сүдү; аттың өдээ биле сиген, ыяш сөөрткенинден орулга; үнүш-дүжүт өстүрүлгезинде кирер орулга чүгле картофель, свекла, морковька хамаарыштыр санаттынган азы оът, кат-чимис дээн ышкаш дүжүткүр база аар өртектиг культураларны санаваан дээш, оон-даа өске).

Хууда ажыл-агыйгының структурлуг единицазындан кирген орулганы орулгазының деңнелинден санаар азы бүдүрген продукциязының 10 хуу санаттынар өртек-үнези-биле орулгада чарыгдалдарның үлүг-хуузунуң аразында ылгалындан санаттынар.

Хууда ажыл-агыйгы чорутканындан кирген орулганы өг-бүле көдээ ажыл-агыйгы продукциязын үш чыл дургузунда бүдүрер деп саналгага үндезилеп санаар.

1.2. Мал өстүреринiң орулгазын санаарының ниити принциптери

Эът, сүт, чуурга, дүктүн үнерин бердинген доктаалдың 3 дугаар капсырылгазында сан-түннер езугаар тодарадыр.

Аныяк мал садып алырының өртек-үнезин бердинген доктаалдың 2 дугаар капсырылгазында сан-түннер езугаар тодарадыр.

Чемиш болгаш хууда дузалал ажыл-агыйның продукциязының өртек-үнезин Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органының статистиктиг медээлеринге база Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агыйгы болгаш аъш-чем яамызының сан-түннеринге үндезилеп тодарадыр.

Мал-маган, куш аймааның азыралын дириг амытаннарның амыдыраар, продукция бүдүрер болгаш салгал арттырарынга чугула, бойдус-климат байдалдарын чугулага алган эртемге үндезилеп тургустунган чемгерер рационнарга даянып тодарадыр.

Дириг амытаннарның чемиш бүрүзүнүң хевиринге чылда хереглелин чогуур чемниң өртек-үнезинге көвүдеткенинден чемиштиң өртек-үнезин үндүрер.

Концентрациялаан чемишти хууда ажыл-агыйларга бүдүрбес, ынчангаш концентрациялаан чемнериниң өртек-үнези бүрүнүбиле хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единицазын хандырар чарыгдалдарже кирер.

Дириг амытаннарга чемгерер дазылчемиштиглер болгаш картофельди колдуунда хууда дузалал ажыл-агыйда бүдүрүп турарын барымдаалааш, база сигенни өг-бүленiң кежигүннери колдуунда белеткээр болгаш чүгле хаая садып алыр деп чүвени барымдаалааш, бөдүүн болгаш хоолулуг чемиштиң өртек-үнези чарыгдалдарга хамаарышпас (чергелешкек ажыглал), а ук чемиштиң өртээниң чартыы «Өске-даа чарыгдалдар» деп статьяже кирер.

1.3. Үнүш өстүреринiң орулгазын санаарының ниити принциптери

Үнүш өстүреринiң орулгазын көдээ ажыл-агыйгы культураларының аңгы-аңгы хевир бүрүзүнден эвес, а Тыва Республикада хууда дузалал ажыл-агыйда эң-не нептереңгей үнүш культураларын өстүргенинден санаар: картофель, свекла, морковь, огурецтер, капуста, томат, лук.

Статистиктиг медээлер езугаар картофельдiң чылда ортумак дүжүдү - соткадан 95,9 килограмм, ногаа аймааның – 110 килограмм. Бир соткада свекла биле морковь өстүрүп турар, дүжүттүн кезии шыгжап турар үеде үрелип калган деп санап алыр болза, бөдүүнү-биле шупту үш үнүш культуразының дүжүткүрүн деңнелдыр санап алыр бис.

Үрезин материалынга хереглелди эртемге үндезилеттинген үрезин тарыырының нормаларынга даянып турган тодарадыр. Үрезин тарыырының нормазын бердинген үрезин хевириниң өртек-үнезинге көвүдеткенинден үрезинниң өртек-үнези тодараттынар. Ногаа культураларының үрезиннерин чон колдуунда садып алыр, ынчангаш оларның өртээ чарыгдалдарже кирер.

Тарыыр картофельди хууда ажыл-агыйга колдуунда өстүрүп алырын барымдаалаар болза, ооң өртек-үнези «Өске-даа чарыгдалдар» деп статьяже кирер.

Хөрзүннүң дүжүткүр болурун тударынче чарыгдалдарны чылдың чорудар чемишчидилгениң өртек-үнезинге даянып тодарадыр. Ол езугаар хөрзүннүң дүжүткүр болурун тударынче чарыгдалдар эвээжевес, чүге дизе, органиктиг чемишчидилге чорударының өртээ минералдыг чемишчидилге чорударындан бедик болур. Оон аңгыда, хууда дузалал ажыл-агыйда дириг амытаннар бар болза, өдекти сатпас болур.

Ногаа үрезини садарынче, чемишчидилге чорударынче, чер аңдарарынче чарыгдалдарны херек кырында чарыгдалдар езугаар 2006 чылдың өртектери-биле санаан.

2. Орулгалыының деңнелинiң барымдаалыы

2.1. Хаваннар чемгерери

Чарыгдалдар

1. Аныяк мал садып алыры – 3000 рубль.
2. Чемиш.

Ортумаа-биле хонукта 350 грамм деңзи немежиринге чемиш бүдүмелдерге хереглел – 1 килограмм немелде деңзиге 7 чемиштиң эге хемчээли онаажыр.

Чемишке хереглел 105 кг * 7 чемиштиң эге хемчээли = 735 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемиштиң хевири	Тургузуу %	Чемиштиң эге хемчээлинге чемиш	Чемиштиң боду (килограмм)
Концентрациялаан	91	669	669
Хоолулуг	8	59	212
Ногаан	1	7	39
Ниити түнү	100	735	920

Концентрациялаан чемиштиң өртээ:
3,57 руб * 669 кг. = 2388 руб.
хоолулуг чемиштиң өртээ (картофельдiң өртээ-биле):
9,0 руб * 212 кг. = 1908 руб.
3. Өске-даа чарыгдалдар: 1908 : 2 = 954 руб.
Чарыгдалдарның ниити түнү – 3000 + 2388 + 954 = 6342 руб.

Орулгалар

1. Дириг деңзи – 97 кг.
Соккан хаванны саткан өртээ
95,0 руб. (1кг дириг деңзиниң өртээ) * 97 кг. (дириг деңзи) = 9215 руб.
Ниити орулга – 9215 руб.
Чарыгдалдарның үлүү = 6342 : 9215 * 100 = 68,8%.
Орулгалыының деңнели = 100 – 68,8 = 31,2%.

2.2. Инектiң азыралы

Чарыгдалдар

1. Инекти садып алыры – 20000 руб.
азыраар хуусаазы – 6 чыл.
Чылда чарыгдалдар – 20000 : 6 = 3333 руб.
2. Чемиш
Чылда 1200 литр сүт саар болза чемиш бүдүмелдерге негелде – 1 килограмм сүтке 1,5 чемиштиң эге хемчээли онаажыр.
Чемишке хереглел
1200 литр * 1,03 * 1,5 чемиштиң эге хемчээли = 1854 кг чемиштиң эге хемчээли, 1,03 – сүттү объемнуг эге хемчээлден түннүң эге хемчээлинче эде санаарының коэффициентизи.

Чемиштиң хевири	Тургузуу %	Чемиштиң эге хемчээлинге чемиш	Чемиштиң боду (килограмм)
Концентрациялаан	4	66	66
Бөдүүн	88	1452	3630
Хоолулуг	2	33	119
Ногаан	6	99	554
Ниити түнү	100	1650	4369

Концентрациялаан чемиштиң өртээ:
3,57 руб * 66 кг. = 236 руб.
Бөдүүн чемиштиң өртээ (сигенниң өртээ-биле)
0,95 руб * 3630 кг. = 3449 руб.
Хоолулуг чемиштиң өртээ (картофельдiң өртээ-биле):
9 руб * 119 кг. = 1071 руб.
Инекти откарары: 150 руб. * 4 ай = 600 руб
3. Өске-даа чарыгдалдар (3449 + 1071) : 2 = 2260 руб.
Чарыгдалдарның ниити түнү - 3333 + 236 + 600 + 2260 = 6429 руб.

Орулгалар

1. 1132 литр сүт, ооң иштинде 180 литрни бызаага чем кылдыр ажыглаар, 1132 – 180 = 952 литр артып калыр, сүттүн өртээ 10 руб. * 952 = 9520 руб
Ниити орулга – 9520 руб.
Чарыгдалдарның үлүү = 6429 : 9520 * 100 = 67,5%.
Орулгалыының деңнели = 100 – 67,5 = 32,5%.

2.3. Мыйыстыг бода малдың азыралы

Чарыгдалдар

1. Чемиш
Чемиштиг бүдүмелдерге хереглел – 1 килограммга 10 чемиштиң эге хемчээли.
Чемишке хереглел 140 кг * 10 чемиштиң эге хемчээли = 1400 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемиштиң хевири	Тургузуу %	Чемиштиң эге хемчээлинге чемиш	Чемиштиң боду (килограмм)
Концентрациялаан	4	56	56
Бөдүүн	88	1232	3080
Хоолулуг	1	14	50
Ногаан	7	98	549
Ниити түнү	100	1400	3735

Концентрациялаан чемиштиң өртээ:
3,57 руб * 56 кг. = 200 руб.
Бөдүүн чемиштиң өртээ (сигенниң өртээ-биле)
0,95 руб * 3080 кг. = 2926 руб.
Хоолулуг чемиштиң өртээ (картофельдiң өртээ-биле):
9 руб * 50 кг. = 450 руб.
Мыйыстыг бода малды откарары: 100 руб. * 4 ай = 400 руб
3. Өске-даа чарыгдалдар (2986 + 450) : 2 = 1688 руб.

Чарыгдалдарның ниити түүү - 200 + 400 + 1698 = 2298 руб.

Орулгалар

1. Дириг деңзи – 218 кг.

Соккан мыйыстыг бода малды дириг деңзизинге саткан өртээ: 40 руб. * 218 = 8720 руб.

Ниити орулга – 8720 руб.

Чарыгдалдарның үлүү = 2298 : 8720 * 100 = 26,3%.

Орулгалыының деңнели = 100 – 26,3 = 73,7%.

2.4. Хой, өшкүүн азыралы

Чарыгдалдар

1. Чемиш

Чемиштиг бүдүмелдерге хереглел – 1 килограммга 7 кг чемиштиң эге хемчээли.

Чемишке хереглел 28 кг * 3,5 чемиштиң эге хемчээли = 98 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемиштиң хевири	Тургузуу %	Чемиштиң эге хемчээлинге чемиш	Чемиштиң боду (килограмм)
Концентрациялаан	-	-	-
Бөдүүн	100	98	245
Хоолулуг	-	-	-
Ногаан	-	-	-
Ниити түүү	100	98	245

Бөдүүн чемиштиң өртээ (сигенниң өртээ-биле)

0,95 руб * 245 кг. = 233,7 руб.

Өшкү, хойну откарары: 60 руб. * 4 ай = 240 руб

3. Өске-даа чарыгдалдар 233,7:2 = 116,85 руб.

Чарыгдалдарның ниити түүү - 116,85 + 240 = 356,85 руб.

Орулгалар

1. Дириг деңзи – 36 кг.

Соккан өшкү азы хойнуң дириг деңзизинге саткан өртээ: 40 руб. * 36 кг = 1440 руб.

2. Дүгү 16 руб. * 1,4 кг = 22 руб.

Ниити орулга – 1440 + 22 = 1462 руб.

Чарыгдалдарның үлүү = 356,85 : 1462 * 100 = 24,4%.

Орулгалыының деңнели = 100 – 24,4 = 75,6%.

2.5. Дагааның азыралы

Чарыгдалдар

1. Дагаа оолдарын садып алыры 30 руб. * 10 = 300 руб.

Өлүп хораары – 30%, 7 дагаа оглу артар.

2. Чемиш

2 чыл дургузунда азыраанының түннелинде 6 кыс дагааның (7 баш дагааның бирээзи – аскыр-дагаа) төрүүрү: 118 чуурга * 6 * 2 = 1416 чуурга.

Чылда чемиштиг бүдүмелдерге хереглел бир башка – 55 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемишке ниити хереглел 55 кг * 7 * 2 = 770 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемиштиң хевири	Тургузуу %	Чемиштиң эге хемчээлинге чемиш	Чемиштиң боду (килограмм)
Концентрациялаан (сула)	96	739	739
Хоолулуг (ооң иштинде чуурга)	3	23	82
Ногаан	1	8	44
Ниити түүү	100	770	865

Концентрациялаан чемиштиң өртээ:

2,38 руб * 739 кг = 1759 руб.

Хоолулуг чемиштиң деңзизи 82 кг, ооң иштинде 2 кг – дагаа оолдарын баштайгы 9 хонукта чемгерер чуургалар.

Чуургаларның өртээ 2,23 руб. * 2 кг : 0,03 кг (чуурганың деңзизи) = 149 руб.

Арткан хоолулуг чемиштиң өртээ (картофельдиң өртээ-биле) 7 руб * 80 кг = 560 руб.

3. Өске-даа чарыгдалдар (800 + 149 + 560) : 2 = 755 руб.

800 – 2 чыл дургузунда азыралдың минералдыг немелде чемиштиң база витаминнериң өртээ.

Чарыгдалдарның ниити түүү - 300 + 1759 + 755 = 2814 руб.

Орулгалар

1. Чуургалар 1416 штук.

Чуургаларның өртээ 2,23 руб. * 1416 = 3158 руб.

Ниити орулга – 3158 руб.

Чарыгдалдарның үлүү = 2814 : 3158 * 100 = 89,1%.

Орулгалыының деңнели = 100 – 89,1 = 10,9%.

2.6. Чылгы малдың азыралы

Чарыгдалдар

1. Чемиш

Чемиштиг бүдүмелдерге хереглел – 1 башка чылда 2500 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемишке хереглел 2500 кг чемиштиң эге хемчээли * 1,5 чыл = 3750 килограмм чемиштиң эге хемчээли.

Чемиштиң хевири	Тургузуу %	Чемиштиң эге хемчээлинге чемиш	Чемиштиң боду (килограмм)
Концентрациялаан	7	262	262
Бөдүүн	93	3488	8720
Хоолулуг	-	-	-
Ногаан	-	-	-
Ниити түүү	100	3570	8982

Концентрациялаан чемиштиң өртээ:

3,57 руб * 262 кг. = 935 руб.

Бөдүүн чемиштиң өртээ (сигенниң өртээ-биле)

0,95 руб * 8720 кг. = 8284 руб.

чылгы малды откарары 100 руб. * 8 ай = 800 руб.

3. Өске-даа чарыгдалдар (8284 + 800) : 2 = 4542 руб.

Чарыгдалдарның ниити түүү - 935 + 800 + 4542 = 6277 руб.

Орулгалар

1. Дириг деңзи – 315 кг.

Соккан чылгы малды дириг деңзизинге саткан өртээ: 40 šöi. * 315 = 12600 šöi.

Ниити орулга – 12600 руб.

Чарыгдалдарның үлүү – 6277 : 12600 * 100 = 50%.

Орулгалыының деңнели = 100 – 55 = 50%.

2.7. Үнүш-дүжүт өстүрериниң продукциязы (1 сотка черге дүүштүр санааны)

Чарыгдалдар

1. Чер үндүрүү республикада ортумаа-биле бир сотка дээш 28 рубль.

2. Чемишчидилге 6 соткага 1 машина өдек.

Чемишчидилгениң бир соткага дүүштүр өртээ:

1500 руб.: 6 сотка = 250 руб.

3. Үрезин

Соткага үрезинниң чарыгдалы:

Картофель – 33 кг, морковь – 40 г, свекла – 100 г.

Тарылганың тургузуундан алгаш көөрге, (20% – ногаа, 80% – картофель), соткага үрезин тарыырының нормазы мындыг болур:

ногаа: (40 + 100) * 0,2 = 70 грамм.

картофель: 33 кг * 0,80 = 26 килограмм.

Ногаа аймааның үрезининиң өртээ: 6 руб. * 70 г = 420 руб.

Картофель үрезининиң өртээ: 9 руб. * 33 кг = 297 руб.

4. Өске-даа чарыгдалдар: 356 руб. – часкы тарылгага картофель үрезининиң өртээ, ядохимикаттар болгаш хоралакчылар-биле демисежир аргалар өртээ, хөрзүннүң дүжүткүр болурун тудары-биле чарыгдалдар.

5. Чер чардырары: сотка дээш 50 руб.

Чарыгдалдарның ниити түүү - 28 + 250 + 420 + 356 + 50 = 1104 руб.

Орулгалар

1. Ногаа аймааның өртээ 20 руб. * 96 кг = 1920 руб.

2. Картофельдиң өртээ 9 руб. * 95,9 кг = 863 руб.

Ниити орулга – 1920 + 863 = 2783 руб.

Чарыгдалдарның үлүү – 1104 : 2783 * 100 = 40%.

Орулгалыының деңнели = 100 – 40 = 60%.

3. Хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единицазындан кирген орулганы тодарадыры

Хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единицазындан кирген орулганы ортумаа-биле 1 ай дургузунда хандырылгазындан санап үндүрер, ооң-биле сезоннуң бүдүрүлге биле хууда дузалал ажыл-агыйның продукциязын ажыглаарының ылгалдары эвээжээр. Бо хуусаа улуг частырыг чок болур, чүге дизе, хууда ажыл-агыйга көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери колдуунда үзүктел чок болур.

Хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единица бүрүзүнден кирген орулганы чылдың-на санап үндүрерин (инфляция-биле холбаштыр) база тус чер чагыргазының удуртукчузунуң айтыышкыны-биле доктаадырын сүмелеп турар. Хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единица бүрүзүнден дараазында чылын кирер орулганы эртип турар чылдың төнчүзүнде хевирлеттинген көдээ ажыл-агый продукциязының саттынганының херек кырында өртек-үнези-биле санап үндүрер.

Адааңда хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единицазындан кирген орулганы санап үндүрериниң формулалары киирттинген. Кирген орулганы санап үндүрерде айыттынан формулаларже продукцияның чогуур өртек-үнезин киирер.

1. Хаванны азыраанындан айда кирер орулга.

Хаванның орулгазы = 1 кг хаван эзлиниң өртээ 58 кг * 0,312 : 10,

мында 58 – хаванның ортумак деңзизи (соккан деңзизи),

0,312 – орулгалыының деңнели,

10 – азыралдың айларга дүүштүрген хуусаазы.

2. Инекти азыраанындан айда кирер орулга.

Инектиң орулгазы = 1 литр сүттүү өртээ * 952 литр * 0,325 : 12,

мында 952 – сүттүү ортумак саалдазы,

0,325 – орулгалыының деңнели,

12 – айлар саны.

3. 1 баш мыйыстыг бода малды азыраанындан айда кирер орулга.

Мыйыстыг бода малдан орулга = 1 кг инек эзлиниң өртээ * 174 кг * 0,737 : 18,

мында 174 – мыйыстыг бода малдың ортумак деңзизи (соккан деңзизи),

0,737 – орулгалыының деңнели,

18 – азыралдың айларга дүүштүрген хуусаазы.

4. 1 баш хой, өшкүнү азыраанындан айда кирер орулга.

Хой, өшкүнүң орулгазы = (1 кг хой эзлиниң өртээ * 16 кг + 1 кг дүктүү өртээ * 1,4 кг) * 0,756 : 12,

мында 16 – хой, өшкүнүң ортумак деңзизи (соккан деңзизи),

0,756 – орулгалыының деңнели,

12 – азыралдың айларга дүүштүрген хуусаазы.

5. Дагааны азыраанындан айда кирер орулга.

Дагааның орулгазы = 1 чуурганың өртээ * 118 * 0,109 : 12,

мында 118 – дагаадан чылда алыр чуургаларның ортумак саны,

0,109 – орулгалыының деңнели,

12 – айларның саны.

6. 1 баш аътты азыраанындан айда кирер орулга.

Аттың орулгазы = 1 кг аът эзлиниң өртээ * 160 * 0,502 : 36,

мында 160 – аттың ортумак деңзизи (соккан деңзизи),

0,502 – орулгалыының деңнели,

36 – аътты азыраан айларының саны.

7. 1 сотка черден айда кирер орулга.

1 сотка черниң орулгазы = (1 кг ногааның өртээ * 96 кг + 1 кг картофельдиң өртээ * 95,9 кг) * 0,600 : 12 * К,

мында 96 кг – 1 соткадан ногааның дүжүүдү,

0,600 – орулгалыының деңнели,

12 – айларның саны.

1 кг ногаа аймааның өртээ = (1 кг морковьтуң өртээ + 1 кг свекланың өртээ).

2, К – коэффициент.

К = 0,5, бир эвес хууда дузалал ажыл-агыйда азырал амытаннар болгаш куш аймаа бар болза.

К = 1, бир эвес хууда дузалал ажыл-агыйда азырал амытаннар болгаш куш аймаа чок болза.

Хууда дузалал ажыл-агыйдан айда кирер орулганы структурлуг единица бүрүзүнден кирген орулганы ажыл-агыйның чогуур структурлуг единицазының санынга үлээнинден тодарадыр.

Д – Д1 * К1 + Д2 + ...ДN * KN.

мында Д – хууда дузалал ажыл-агыйның айда орулгазының хемчээли,

Д1, Д2, ДN – ажыл-агыйның структурлуг единицаларындан кирер орулга,

К1, К2, KN – азырал дириг амытаннарның куш аймаанын, чер соткаларның саны.

4. Хууда дузалал ажыл-агыйдан айда кирген орулганы санаарының үлегери

Тыва Республиканың хууда дузалал ажыл-агыйларынга бүдүрген көдээ ажыл-агый продукциязының 2006 чылдың август 1-ниң деңнели-биле өртек-үнези.

Продукцияның хевири	1 килограмм дээш өртээ, руб.
Сүт	10
Инек эзди (соккан деңзизи)	95
Хаван эзди (соккан деңзизи)	90
Хой эзди (соккан деңзизи)	95
Аът эзди (соккан деңзизи)	80
Чуурга (бир штук дээш)	2,23
Дүк	16
Ногаа аймаа	20
Картофель	9

Моон алгаш көөрге, хууда дузалал ажыл-агыйның айда орулгазы мындыг болур («Хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг единицазындан кирген орулганы тодарадыры» деп №3 эгеде формула езугаар):

1. Хаванны азыраанындан айда кирер орулга

хавандан орулга = 90 руб. * 58 кг * 0,312 : 10 = 163 руб.

2. Инекти азыраанындан айда кирер орулга

инектен орулга = 10 руб. * 952 литр * 0,325 : 12 = 258 руб.

3. Бир баш мыйыстыг бода малды азыраанындан айда кирер орулга

мыйыстыг бода малдан орулга = 95 руб. * 174 кг * 0,737 : 18 = 677 руб.

4. Бир баш хой, өшкүнү азыраанындан айда кирер орулга

өшкү, хойдан орулга = (95 руб. * 16 кг + 16 руб * 1,4 кг) * 0,756 : 12 = 110 руб.

5. Дагааны азыраанындан айда кирер орулга

дагаадан орулга = 2,23 руб. * 118 штук * 0,109 : 12 = 2,39 руб.

6. 1 баш аътты азыраанындан айда кирер орулга

аттан орулга = 80 руб. * 160 кг * 0,502 : 36 = 178,5 руб.

7. 1 соткадан айда кирер орулга

азырал дириг амытаннар, куштар барда сотка черден орулга = (20 * 96 + 9 *95,9) * 0,600 : 12 * 0,5 = 69 руб.

азырал дириг амытаннар, куштар чокта сотка черден орулга = (20 * 96 + 9 *95,9) * 0,600 : 12 * 1 = 139 руб.

Дараазында тургузуглуг бир хууда дузалал ажыл-агыйдан кирер орулганы чижек кылдыр санап көрээлиңер (чижек кылдыр республикада нептереңгей өг-бүлени алган: өг-бүленің ортумак хемчээли дараазында мал-маганныг болгаш куштуг база 15 сотка черлиг 3,6 кижи)

Тургузуу	Хууда дузалал ажыл-агыйның эге хемчээлинден кирер орулга	Хууда дузалал ажыл-агыйның структурлуг эге хемчээлдериниң саны	Орулганың түүү (руб.)
Хаван	163	2	326
Инек	258	2	506
Мыйыстыг бода мал	677	2	1354
Хой, өшкү	110	26	2860
Дагаалар	2	1	2
Аът	158	1	158
Чер участогу (мал-маган, куш бар сотка)	69	15	1035
Түннел	-	-	6241

Моон алгаш көөрге, ийи баш хаванныг, ийи инектиг, ийи баш мыйыстыг бода малдыг, чээрби алды баш мыйыстыг шээр малдыг, бир баш куштуг болгаш бир аттыг база он беш сотка черлиг ажыл-агыйлыг өг-бүленің айда алыр орулгазы 6241 руб. болур-дур.

Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хереселдер болгаш өске-даа ажылдар болгаш ачы-дуза чедиреринге чагыглар киирериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязын тургузар дугайында

2007 чылдың август 6 №775 Кызыл хоорай

2005 чылдың июль 21-де № 94 «Күрүненің болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар чедиреринге, ажылдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар киирер дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, күрүне хереглелинге бараннар чедиреринге, ажылдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар киирер адырга коррупцияны болгаш өске-даа хажыдыышкыннарны болдурбазы-биле күрүне эргечагырга органнарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хереселдер болгаш өске-даа ажылдар болгаш ачы-дуза чедиреринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязын тургузар (моон соңгаар — Комиссия).

2. Киирип келген Комиссияның составын болгаш Чурумун бадылаар.

3. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хереселдер болгаш өске-даа ажылдар болгаш ачы-дуза чедиреринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязы чагыглар киирериниң конкурс комиссияларының азы аукцион комиссияларының бүрүн эргезин, конкурс азы аукцион чорударынга боттандырып чорудар эргелиг кылдыр тургузар.

4. Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың март 9-та №219 «Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа чедиреринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязы болгаш Тыва Республиканың күрүне хереглелинге кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хереселдер болгаш өске-даа ажылдар болгаш ачы-дуза чедиреринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязын тургузар дугайында», 2006 чылдың июнь 28-те №810 «Тыва Республиканың Чазааның комиссиязының составынга өскерилгелерни киирер дугайында», 2007 чылдың март 1-де №310 «Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың март 9-та №219 «Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа чедиреринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязы болгаш Тыва Республиканың күрүне хереглелинге кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хе-

рекселдер болгаш өске-даа ажылдар болгаш ачы-дуза чедиринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның комиссиязын тургузар дугайында» доктаалынга өскерилгелерни киирер дугайында», 2007 чылдың апрель 19-та №492 «Тыва Республиканың күрүне хереглелинге кыварчаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хереклелер болгаш өске-даа ажылдар база ачы-дуза чедиринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының составынга өскерилгелер киирер дугайында», 2007 чылдың май 11-де №515 «Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа чедиринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының составынга өскерилгелер киирер дугайында» доктаалдарының күүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 6-да № 775 доктаалы-биле бадылаан

Аъш-чем продуктуларын болгаш эм аймаан, кывар-чаар материалдарны, хөмүр-дашты, оргтехниканы, чымчак эт-септи, дериг-хереклелерни болгаш өске-даа ажылдарны база ачы-дузаны чедиреринiң чагыгларын киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының составы

Ю.А.Килижеков — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы, даргазы;

В.Т.Ховалыг — Тыва Республиканың чер болгаш өнчү харылзааларының сайыды, даргазының оралакчызы:

М.М.Шагдуржапова — Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Күрүне садыглаашкынының департаментизиниң начальниги, харыысалгалыг секретары;

А.К.Артына — Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы:

К.Т.Даваа — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды;

С.Б.Надыл — Тыва Республиканың Саңхөө яамызының Бюджет политиказының департаментизиниң начальниги;

Е.В.Пастухов — Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның экономиктиг айыыл чок чорук талазы-биле килдистиң начальнигиниң оралакчызы;

В.Н.Фитин — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының эрге-хоойлу экспертизазы болгаш хоойлужудулганы системажыдар эргелелдиң начальнигиниң оралакчызы.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 6-да №775 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа, кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, оргтехника,чымчак эт-сеп, дериг-хереклелер болгаш өске-даа ажылдар база ачы-дуза чедиринге чагыглар киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының ажылының ЧУРУМУ

1.Амгы Чурумну Тыва Республиканың күрүне хереглелинге аъш-чем продуктулары болгаш эм аймаа, кывар-чаар материалдар,хөмүр-даш,оргтехника, чымчак эт-сеп, дериг-хереклелер болгаш өске-даа ажылдар база ачы-дуза чедиринге чагыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Комиссиязының ажылын 2005 чылдың июль 21-де №94 «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар чедиринге,ажылдар күүседиринге, ачы-дуза чедиринге чагыглар киирер дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр ажылдап кылган.

2. Конкурс,аукцион хевиринге садыглаашкын чорударынга чагыглар киирер конкурс азы аукцион комиссиязының бүрүн эргезин Комиссия боттандырып чорудар.

3.Тыва Республиканың Чазаа Комиссияның составын болгаш ажылының чурумун бадылаар,Комиссияның даргазын томуйлаар. Комиссияның кежигүнүн солуурун чүгле Тыва Республиканың Чазааның шиитпири-биле чорудар.

4.Конкурска киржиринге чагыгны киирген,чагыг киирениң түннелинге хууда сонуургалдыг (ооң иштинде хуу кижилер) хуу кижилер Комиссияның кежигүнү бооп болбас азы айыттынган чагыгны киирген организациязының штадында турар азы чагыг салган киржикчилерге салдар чедирип болур хуу кижилер.

5. Комиссия бодунуң ажыл-чорудулгазынга, 2005 чылдың июль 21-де №94 «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар чедиринге, ажылдар күүседиринге, ачы-дуза чедиринге чагыглар киирер дугайында»,2006 чылдың июль 26-да №135 «Чижилгени камгалаарының дугайында» Федералдыг хоойлуларны удуртулга болдурар.

6.Комиссияның көл сорулгалары болза:

саазынны чедирикчиге киирген, садыглаашкынга киржириниң чагыынга үнелелди болгаш шүүштүрүлгени тодаргайы-биле сайгарып көөрүн хандырар азы Россия Федерациязының чижек эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр салдынган болгаш документилерни электроннуг хевиринге киргенин;

бюджет акша-хөреңгизин ажыктыг болгаш камналгалыг ажыглаарын хандырар азы акшаландырыышкынның бюджеттен дашкаар дөстериниң акша-хөреңгизин;

хөй-ниитиниң, көскү чоруктуң принцивин сагыыр болгаш чагыг кииреринге дең байдалды тургузар:

чагыг кииреринге шын эвес чүүлдериң болгаш коррупцияның болу бээрин чайладыр.

7. Комиссияның мурнунда салдынган сорулгаларны боттандырып чорударынга эргези:

комиссияның ажыл-чорудулгазынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле информацияны Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырганың республика органнарындан болгаш организациялардан тургустунган чурум-биле негеп алыр;

чамдык айтырыгларга саналдарны белеткээринге бюджет албан черлериниң (чагыкчылар) специалистеринден, удуртукчулардан тургустунган түр ажылчын бөлүктерни тургустунган чурум-биле тургузар;

конкурска киришкеш, күрүне чагыкчылары болгаш чедирикчилери хүлээлгени күүседиринге күштүг болуп кирген шиитпирни тургустунган чурум-биле хүлээп алыр.

8. Комиссияның кежигүнү Комиссияның хуралынга албан боду олуржур хүлээлгелиг.

Комиссия кежигүнү күрүне чагыын киирер чорудулганың чоруп турарынга дүүштүр бодунуң бодалын бижимел-биле киирип болур эргелиг.

9. Федералдыг хоойлужудулгада тургустунганы-биле Комиссия бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгезин конкурс комиссиязының чурумунга боттандырып чорудар;

конкурска киржир чагыгларның чагаа хаптарын ажыдары болгаш конкурска киржир чагыгларны Россия Федерациязының чижек эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр ат салган болгаш электроннуг документилер хевиринге киирери, ниити ажыглаар информация системазынче кирери ажык:

конкурс киржикчилериң чагаа хаптарын ажыдарын болгаш конкурс киржикчилериниң электроннуг хевирге киирген чагыг документилеринче кирерин ажыдарын протокол-биле чорудар;

конкурс киржикчилерин шилиир, конкурс киржикчилериниң чагыгларын сайгарып көөр;

конкурс киржикчилериниң чагыгларын сайгарып көөрүнге протоколду чорудар;

конкурс киржикчилериниң чагыгларын үнелээри болгаш шүүштүрери, конкурс тиилекчилерин тодарадыры;

конкурс киржикчилериниң чагыгларын үнелээнинге болгаш шүүштүргенинге протоколду чорудар.

10. Комиссия федералдыг хоойлужудулгада тургусканы-биле аукцион комиссиязының чурумун бүрүн эргези-биле боттандырып чорудар;

аукцион киржикчилериниң чагыгларын сайгарып көөр болгаш аукцион киржикчилерин шилиир;

аукцион тиилекчизин тодарадыр;

аукцион киржикчилериниң чагыгларын сайгарып көргенин протокол-биле чорудар.

11. Бир эвес Комиссияның хуралынга ооң ниити кежигүннеринден 50-ден эвээш эвес хуузу олуржуп турар болза,Комиссия бодунуң хүлээлгезин боттандырып чорудар эргелиг. Комиссияның хуралының болур черин, үезин, хүнүн чагыг киирер талазы-биле Чагыкчы азы Бүрүн эргелиг орган Комиссия кежигүннеринге баш бурунгаар дыннаткан турар.

12. Комиссияның хуралын Комиссияның даргазы чорудар. Комиссияның даргазы ооң ажыл-чорудулгазын удуртур болгаш аңаа салдынган сорулгаларның күүселдези дээш хууда харыысалгалыг болур. Комиссияның даргазы чок турда, ооң даргалаар хүлээлгезин Комиссияның даргазының оралакчызы күүседир.Комиссияның кежигүннери хөй-ниити үндезининге Комиссияның ажылынга киржир.

13. Конкурстуң (аукционнуң) түннелиниң дугайында шиитпирни Комиссия хүлээп алыр болгаш 2005 чылдың июль 21-де №94 «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге бараннар чедирер, ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар киирериниң дугайында» Федералдыг хоойлуда тургусканынга дүүштүр тиилекчини тодарадыр. Комиссия шиитпирин протокол-биле долдурар.

Комиссияның шиитпирин ажык бадылаашкын-биле, Комиссия кежигүннериниң хуралынга хөйнүң үнү-биле хүлээп алыр. Бир эвес үн деннежи бээр болза, Комиссияның даргазының (Комиссияның даргазы чок турда, Комиссияның даргазының оралакчызының үнү) үнү күштүг болур.

14. Амгы Чурумнуң 9 болгаш 10 пунктуларында көрдүнгени-биле протоколду чорударын Комиссияның харыысалгалыг секретарынга дагзыр.

15. Бир эвес ындыг хөделиишкиннер чагыг киирип турар киржикчилериң эргезин болгаш хоойлу езугаар сонуургалын хажыдып турар болза, чагыг киирер киржикчи бүрүзү Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга дүүштүр суд чуруму-биле Комиссияның хөделиишкиннерин хомудап болур эргелиг.

Тыва Республикага 2007 чылдың 3-кү кварталында 2001 чылда девискээрниң чаңгыс аай доктааткан өртээнге болгаш 2001 чылда федералдыг чаңгыс аай доктааткан өртээнге тудугнуң смета өртээнге аңгылап ылгаан индекстерниң өскерилгезин бадылаар дугайында

2007 чылдың август 6 № 777 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Тудуг болгаш чуртталга-коммунал комплекизиниң талазы-биле комитединиң 2002 чылдың апрель 8-те №16 «Тудугга өртек тургузуушкунунуң чаа смета-нормалыг баазазынче шилчиирин доозар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республикага 2007 чылдың 3-кү кварталында 2001 чылда девискээрниң чаңгыс аай доктааткан өртээнге болгаш 2001 чылда федералдыг чаңгыс аай доктааткан өртээнге, тудугнуң смета өртээнге аңгылап каан индекстериниң киирген өскерилгелерин бадылаар.

2.Тыва Республиканың девискээринге тудуг-монтаж ажылдарын күүсеткени дээш удур-дедир санажылгага тудугнуң смета өртээнге бадылаан аңгылаан индекстериниң өскерилгелерин 2007 чылдың июль 1-ден эгелээш, тудугжу-чагыкчылар ажыглаар.

3.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4.Бо доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал-экономиктиг хөгжүлде комплекизиниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 6-да № 777 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикага 2007 чылдың 3-кү кварталында 2001 чылда девискээрниң чаңгыс аай өртээнге доктааткан болгаш 2001 чылда федералдыг чаңгыс аай өртээнге доктааткан тудугнуң смета өртээниң өскерилгени-биле аңгылап каан индекстери

№	Ады	2001 чылда девискээрниң чаңгыс аай өртээнге, 2007 чылдың 3-кү кварталының индекс-дефляторунга дүүштүр Ростудуг бадылаан				2001 чылда федералдыг чаңгыс аай өртээнге, 2007 чылдың 3-кү кварталының индекс-дефляторунга дүүштүр Ростудуг бадылаан			
		Нитии тудуг-монтаж ажылдары	Ооң иштинде			Ниити тудуг-монтаж ажылдары	Ооң иштинде		
			материалдар	ОЗП	ЭММ		материалдар	ОЗП	ЭММ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Ниити адырның индекизи	3,54	3,44	3,99	3,24	4,69	4,28	6,35	4,23
2.	Чуртталга тудуунуң объектилери	3,49	3,38	3,98	3,24	4,76	4,41	6,35	4,23
	Ооң иштинде:								
	-тууйбу	3,66	3,57	3,98	3,24	5,43	5,02	6,35	4,23
	-улуг панель	3,29	3,19	3,98	3,24	4,44	4,19	6	6,35
	-монолит	3,91	4,01	3,98	3,24	5,06	4,55	6,35	4,23
3.	Өөредилге объектилери	3,79	3,78	3,98	3,24	4,74	4,41	6,35	4,23
4.	Кадык камгалал объектилери	3,83	3,84	3,98	3,24	5,07	4,85	6,35	4,23
5.	Садыг обьектилери	3,62	3,56	3,98	3,24	4,60	4,19	6,35	4,23
6.	Культура амыдырал хандырылга болгаш ажыл-агый объектилери	3,63	3,57	3,98	3,24	4,75	4,33	6,35	4,23
7.	Спорт обьектилери	3,67	3,62	3,98	3,24	4,63	4,25	6,35	4,23
8.	Коммунал ажыл-аный обьектилери	3,62	3,53	3,98	3,24	4,91	4,45	6,35	4,23
9.	Котельная, даштыкы четкилер, арыглал тудугларының объектилери	5,55	3,40	3,98	3,24	4,91	4,38	6,35	4,23
10.	Көдээ ажыл-агый тудуунуң объектилери	3,58	3,51	3,98	3,24	4,51	4,11	6,35	4,23

Тыва Республика талазы-биле 1991 чылдың тудуунуң смета-нормазының баазазынга смета өртээниң өскерилгениниң индекизин бадылаар дугайында

2007 чылдың август 7 №781 Кызыл хоорай

Россияның Тудуг яамызының 1996 чылдың ноябрь 13-те №ВБ-26-12-367 чагаазының күштүг болуп киргени-биле, керээлиг тудуг-монтаж организацияларынга тудуг продукциязының өртээниң индекизин санаар талазы-биле методиктиг сүмелерге үндезилээш Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Бюджеттиң бүгү деннелиниң акша-хөреңгизи-биле акшаландырып турар, тудуп турар обьектилерге,Тыва Республика талазы-биле 1991 чылдың (немээн өртекке үндүүглериниң учеду чокка) тудуунуң смета-норма баазазынга смета өртээниң өскерилген индекизин бадылаар.

2.2007 чылдың июль 1-ден эгелеп республиканың чагыкчылар-тудугжуларынга, бюджеттиң бүгү деннелиниң акша-хөреңгизи-биле акшаландырган, тудуп турар обьектилерге, Тыва Республика талазы-биле 1991 чылдың тудуунуң смета-норма баазазынга смета өртээниң өскерилген индекизин ажыглаар (капсырылга коштунган).

3.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал-экономиктиг хөгжүлде комплекизиниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 7-де №781 доктаалы-биле бадылаан

Бюджеттиң бүгү деннелиниң акша-хөреңгизи-биле акшаландырган, тудуп турар обьектилерге, Тыва Республика талазы-биле 1991 чылдың тудуунуң смета-норма баазазынга (немээн өртекке үндүүглериниң учеду чокка) смета өртээниң өскерилгениниң ИНДЕКИЗИ

№	Ады	1991 чылдың смета-норма баазазынга
1.	Ниити адырның ортумак таарыштырган индекизи	39,31
2.	Чуртталга тудуунуң обьектилери	37,32
	Ооң иштинде;	
	-тууйбу	37,51
	-улуг панельдер	33,32
	-монолит	39,20
3.	Өөредилге обьектилери	32,60
4.	Кадык камгалал болгаш социал хандырылга обьектилери	40,94
5.	Садыг обьектилери	42,11
6.	Культура-амыдырал хандырылга болгаш административтиг ажыл-агый угланыышкынныг обьектилер	41,24
7.	Спортчу угланыышкынныг обьектилер	41,61
8.	Коммунал ажыл-агый обьектилери	43,55
9.	Ктельная,даштыкы инженер четкилери болгаш арыглал тудугларының тудуу	44,34
10.	Бүдүүлге болгаш көдээ ажыл-агый тудуунуң объектилери	42,16

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың девискээринге агартыышкын айтырыгларының талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээн удуртулга болдургаш **доктаадырым болза:**

1.Тыва Республиканың девискээринге агартыышкын айтырыгларының талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмнү бадылаар.

2. Бо Чарлык ат салган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2002 чылдың май 20
№23.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2002 чылдың май 20-де №23 Чарлыы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың девискээринге агартыышкын айтырыгларының талазы-биле комиссияның дугайында ДҮРҮМ

1.Тыва Республиканың девискээринге агартыышкын айтырыгларының талазы-биле комиссия (моон ыңай—комиссия) буруудаттырганнарны агартыр дугайында дилеглерни баш удур сайгарып көөр болгаш Тыва Республиканың дээди эргедужаалдыг кижизинге – Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга агартыышкын актызын ажыглаарының боттуг чугула бооп турарының дугайында түннелди белеткээр талазы-биле доктаамал ажылдаар консультативтиг орган болур.

2.Комиссия бодунуң ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг конституция хоойлуларын, федералдыг хоойлуларны, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын болгаш айтыышкыннарын,Россия Федерациязының Президентизиниң «Россия Федерациязының субъектилериниң девискээрлеринге агартыышкын айтырыгларының талазы-биле комиссиялар дугайында» 2001 чылдың декабрь 28-те №1500 Чарлыын (моон ыңай – Россия Федерациязының Президентизиниң 2001 чылдың декабрь 28-те №1500 Чарлыы) болгаш Тыва Республиканың девискээринге агартыышкын айтырыгларының талазы-биле комиссия дугайында бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

3.Комиссияның составын болгаш комиссияның даргазын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бадылаар.

4.Комиссияның ажыл-чорудулгазын комиссияның даргазы удуртуп-башкарар.

Комиссияның даргазы болгаш комиссияның кежигүннери боттарының ажыл-чорудулгазын хөй-ниитичи эгелээшкин-биле боттандырар.

Комиссияның составы – 15 кижи.

5.Комиссияның хуралын, бир эвес аңаа комиссия кежигүннериниң чартыындан эвээш эвези олурушкан болза, күштүг деп санаар.

6.Комиссияның хуралдарының кажан эртерин агартыышкын дугайында дилеглериниң киргининден хамаарыштыр, ынчалзажок агартыышкын дугайында дилегни алган хүнүнден үш неделя эрттирбейн, Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизинге түннел 30 хонук эртпээнде белеткеттинген болгаш кииртинген турарын барымдаалап тодарадыр.

Комиссияның хуралын комиссияның даргазы чарлаар болгаш эрттирер, а ооң чок турары таварылгада—комиссия даргазының даасканы-биле комиссияның кайы-бир кежигүнү чарлаар, эрттирер.

Комиссияның кежигүннери комиссия хуралының эртеринге чедир 3 хонуктан орайтатпайн хуралга чугаалажып көөр материалдарны алган турар.

7.Комиссия бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирлээри-биле доктааткан чурум езугаар кеземчени күүседип турар албан чериниң азы органның администрациязындан, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарындан буруудаттырганны агартырының дугайында материалдарны белеткээринге эргежок чугула немелде медээлерни болгаш документилерни негээр болгаш алыр эргелиг, а ол ышкаш эргежок чугула таварылгаларда чогуур специалистерни тайылбыр бээри-биле хаара тудуп болур.

8.Комиссияның чөпшээрешкени-биле ооң хуралдарынга агартыышкын дугайында дилеглерни чугаалажып турар үеде оларның талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алгыже чедир күрүне органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының база массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери киржип болур.

9.Комиссияның шиитпирлерин хуралга киржип турар комиссия кежигүннериниң хөй кезииниң бөдүүн ажык бадылаашкыны-биле хүлээп алыр болгаш ол талазы-биле протокол тургузар, аңаа даргалакчы болгаш хуралга киришкен комиссия кежигүннери шуптузу ат салыр (протоколдуң төлевилелин капсырылгалаан).

Комиссияның сайгарып турар айтырыг талазы-биле боду тускай бодалдыг кежигүнү ону бижимел хевирге илередип болур эргелиг. Комиссия кежигүнүүң тускай бодалын протоколга кожар.

10.Комиссияның хуралының ажылының түннелдери-биле буруудаттырганга хамаарыштыр агартыышкын актызын ажыглап болур-болбазының дугайында комиссияның түннелин тургузар.

Түннел комиссия хуралының протоколунга ундезилеттинер ужурлуг болгаш тодаргай кижилерни агартыр дугайында (азы агартыр дугайында дилегни хүлээп көрбес), буруудаттырганнар дугайында медээлерни болгаш чогуур шиитпирни хүлээп алырда комиссия чүнү удуртулга болдурганын айыткан сүмелерни бээр. Агартыышкын дугайында бүгү материалдар-биле кады түннелди бо Дүрүмнүң 6 пунктузунда айыткан хуусаада Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга киирер. Түннелге комиссияның даргазы азы ооң даалгазы-биле комиссияның хуралын эрттирген комиссия кежигүнү ат салыр.

11.Россия Федерациязының Президентизи агартыр дугайында дилегни хүлээп көрбээни таварылгада, агартыышкын актызын ажыглаарынга онзагай тускай ужур-дузалыг чаа байдалдар тургустуна бергининден өске таварылгаларда, бир чыл эртпээнде буруудаттырганның дилээн катап сайгарып көөрүн болдурбас. Россия Федерациязының Президентизиниң 2001 чылдың декабрь 28-те №1500 Чарлыы-биле бадылаттынган Россия Федерациязынга агартыышкын дугайында дилеглерни сайгарып көөрүнүң дугайында Дүрүмнүң 16 пунктузун ажыглап турда агартыышкын актызын ажыглаарынга онзагай тускай ужур-дузалыг чаа байдалдар тургустуна бергени деп, чижээ, буруудаттырганның болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннериниң кадыының берге байдалы, чоок төрелдериниң мөчээни, өг-бүлезиниң аажок берге материалдыг байдалы, өртке, үерге таварышканы болгаш ол чижектиг байдалдарны хүлээп көөр.

12.Комиссияның ажыл-чорудулгазының организас-техниктиг, эрге-хоойлу, медээ, документ болгаш материал-техниктиг хандырылгазын Тыва Республиканың Шүүгү херектериниң талазы-биле яамызынга дагзыр.

Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп-башкарылгазының органнарынга албан-дужаалдарны ээлеп чораан кижилерге күрүне пенсиязынга ай санында немей төлелгелериң хемчээлин эде санаарының дугайында

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилериң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының акша-шалыңын индексастаар дугайында» 2001 чылдың январь 12-де №858 Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр база Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазынга болгаш эргелеп-башкарылгазынга албан-дужаалдарны ээлеп чораан кижилериң күрүне пенсиязынга немей төлелгелер дугайында» 1997 чылдың июль 14-те №46 Чарлыының 5 пунктузунга (Тыва Республиканың Президентизиниң 2000 чылдың февраль 10-да №628 Чарлыының эдилгезинге) дүүштүр доктаадырым болза:

1.Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарынга албан-дужаалдарны ээлеп турган кижилериң күрүне пенсиязынга ооң мурнунда доктааткан ай санында немелде төлевилерниң хемчээлдерин Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилериң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының акша шалыңын индексастаар дугайында» 2001 чылдың январь 12-де №858 Хоойлузунга дүүштүр интексастаан Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының талазы-биле айда акша шалыңының хемчээлин барымдаалап эде санаар.

Ооң-биле чергелештир бо пунктуга дүүштүр күрүне пенсияларынга санаттынган ай санында немей төлелгелер 2001 чылдың январь 1-ден эгелеп төлеттинер.

2.Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы бо Чарлыкты боттандырары-биле холбашкан чарыгдалдарның акшаландырыышкынын хандырар.

3.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2001 чылдың январь 24 №842.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының аттестациязын эрттирер дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2002 чылдың август 5-те №89, «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының аттестациязын эрттирер дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2002 чылдың август 5-те №89 Чарлыынга немелделер киирер дугайында 2002 чылдың октябрь 8-те №166 чарлыктарын күш чок болган деп санаар дугайында

1.Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дараазында Чарлыктарын күш чок болган деп санаар:

—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының аттестациязын эрттирер дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2002 чылдың август 5-те №89 Чарлыын;

—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының аттестациязын эрттирер дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2002 чылдың август 5-те №89 Чарлыынга немелделер киирер дугайында 2002 чылдың октябрь 8-те №166 Чарлыын.

2.Тыва Республиканың Чазаа бодунуң нормативтиг эрге-хоойлу актыларын бо Чарлыкка дүүштүр эдер.

3.Бо Чарлык ат салган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2002 чылдың декабрь 20 №212

Тыва Республиканың Президентизиниң 1995 чылдың октябрь 7-де №340 Чарлыы-биле бадылаттынган «Өг-бүлени быжыглаар, ие-чашты болгаш чаш назынны камгалаар дугайында республика фондузунуң уставынга» өскерилгелер киирер дугайында

1.Тыва Республиканың Президентизиниң 1995 чылдың октябрь 7-де №340 Чарлыы-биле бадылаттынган «Өг-бүлени быжыглаар, ие-чашты болгаш чаш назынны камгалаар дугайында республика фондузунуң уставынга» дараазында өскерилгелерни киирер:

а)3 пунктуда «Тыва Республиканың Президентизиниң» деп сөстерни «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының» деп сөстер-биле солуур;

б)7 пунктунуң үшкү абзазында «Тыва Республиканың Президентизи» деп сөстерни «Тыва Республиканың Чазааның Даргазы» деп сөстер-биле солуур;

в)8 пунктунуң сески абзазында «Тыва Республиканың Президентизинге» деп сөстерни «Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга» деп сөстер-биле солуур;

г)9 пунктунуң бирги абзазында «Тыва Республиканың Президентизи» деп сөстерни «Тыва Республиканың Чазааның Даргазы» деп сөстер-биле солуур.

2.Бо Чарлык ат салган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2004 чылдың декабрь 22 №164.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикада муниципалдыг тургузугларның төлээлекчилер органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында (холушкак болгаш деҥ-дески соңгулда системалары)» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2006 чылдың июль 13-те №1936 УХ-1 «Тыва Республикада муниципалдыг тургузугларның төлээлекчилер органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында (холушкак болгаш деҥ-дески соңгулда системалары)» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2006 чылдың июль 22-де) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 7 чүүлдүң 7 кезээнде «чок-ла болза, бүгү кандидаттарга удур, бүгү кандидаттарның даңзыларынга удур» деп сөстерни ап кааптар;

2) 9 чүүлдүң 7 кезээнде «беш хонук» деп сөстерни «чеди хонук» деп сөстер-биле солуур;

3) 18 чүүлде:

10 кезээн «Тыва Республиканың өске хоойлузу-биле,» деп сөстерниң соонга, «бир болза доктааттынган баш миннир айтырыгларын ажыр хүлээп алдынган» деп сөстер-биле немээр;

13 кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«13. Күрүне органнары, тус чер ботбашкарылгазының органнары, хөй-ниити каттыжыышкыннары, өнчүнүң бүгү хевирлериниң организациялары, ооң иштинде теле- болгаш (азы) радиодамчыдылга чорудуп турар организациялар, үе-үелеп үнер парлалга үндүрүлгелериниң редакциялары, а ол ышкаш айыттынган органнарның болгаш организацияларның албан-дужаалдыг кижилери комиссияларга эргежок чугула медээлерни болгаш материалдарны, комиссияларның дилеглеринге харыыларны бээр хүлээлгелиг.»;

4) 25 чүүлде:

1 кезээнде «, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы» деп сөстерни ап кааптар;

3 кезээнде «№19-УХ» деп сөстерни «№20-УХ» деп сөстер-биле солуур;

5 кезээн күш чок деп санаар;

5) 27 чүүлдүң 2 пунктузун күш чок деп санаар;

6) 36 чүүлде:

1 кезээнде «дыннадыг-биле» деп сөстү «билдириишкин-биле» деп сөс-биле солуур;

2 кезээнде «дыннадыг-биле болгаш» деп сөстерни ап кааптар;

3 кезээниң бирги домаан күш чок деп санаар;

4 кезээнде «дыннадыг-биле» деп сөстү ап кааптар;

5 кезээнде «дыннадыг-биле» деп сөстү «билдириишкин-биле» деп сөс-биле солуур;

7) 39 чүүлдүң 4 кезээниң 1 пунктузунуң үшкү домаанда «Кандидат Россия Федерациязының хамаатызының эрге-байдалындан аңгыда кадагааты хамааты эрге-байдалдыг болган таварылгада, билдириишкинге кандидаттың кадагааты хамааты эрге-байдалының дугайында дыннадыгларны айтыр;» деп сөстерни ап кааптар;

8) 40 чүүлдүң 9 кезээн «пособиелер» деп сөстүң соонга, «стипендиялар,» деп сөс-биле немээр;

9) 45 чүүлде:

6 кезээниң 6 пунктузунда «чок-ла болза, Россия Федерациязының хамаатызы эрге-байдалдан аңгыда, кадагааты күрүнениң хамаатызы эрге-байдалының дугайында» деп сөстерни ап кааптар;

8 кезээнде:

2 пунктуда «чок-ла болза, Россия Федерациязының хамаатызы эрге-байдалдан аңгыда, кадагааты күрүнениң хамаатызы эрге-байдалының дугайында» деп сөстерни ап кааптар;

дараазында уткалыг 6 пункту-биле немээр:

«6) өске политиктиг партияның кежигүнү болур кандидаттың политиктиг партияның депшиткени кандидаттарның бадыткаттынган даңзызынче, а ол ышкаш политиктиг партияның девискээр салбырының азы өскедаа структурлуг кезээниң депшиткени кандидаттарның бадыткаттынган даңзызынче (бир эвес ону политиктиг партияның уставында көрүп каан болза) кирип турары.»;

10) 46 чүүлдүң 1 кезээнде «база бо Хоойлу-биле» деп сөстерни ап кааптар;

11) 65 чүүлдүң 10 кезээниң бирги домаан дараазында редакция-биле бижиир:

«10. Телерадиодамчыдылганың күрүне организациязы эвес база үе-үелеп үнер парлалга үндүрүлгелериниң күрүнении эвес редакциялары, неделяда чаңгыс катаптан эвээш үнүп турар күрүнениң үе-үелеп үнер парлалга үндүрүлгелериниң редакциялары, теле-радио-дамчыдылганың тускай угланыышкынныг организациялары база үе-үелеп үнер парлалга үндүрүлгелериниң тускай угланыышкынныг редакциялары (культура-чырыдыышкын, уруглар, техниктиг, эртем болгаш өске-даа) соңгулда мурнунуң суртаалын чорударынга эфир үелери, парлалга шөлү бээринден ойталаар эргелиг»;

12) 69 чүүлдүң 12 кезээнде «67 болгаш 68» деп сөстерни «66 болгаш 67» деп сөстер-биле солуур;

13) 71 чүүлдүң 5 кезээн күш чок деп санаар;

14) 72 чүүлдүң:

1 кезээнде «25 хонук» деп сөстерни «20 хонук» деп сөстер-биле солуур;

6 кезээнде:

ийиги домакты күш чок деп санаар;

дөрткү домаанда «кадагааты күрүнениң хамаатызының дугайында» деп сөстерни ап кааптар;

15) 73 чүүлдүң 2 кезээниң ийиги домаан күш чок деп санаар;

16) 74 чүүлдүң 2 кезээниң ийиги домаан күш чок деп санаар;

17) 75 чүүлдүң 8 кезээнде «бир болза «Бүгү кандидаттарга удур» («Бүгү кандидаттар даңзыларынга удур») деп турушка» деп сөстерни ап кааптар;

18) 76 чүүлдүң 7 кезээнде «Бүгү кандидаттарга удур («Бүгү кандитаттар даңзыларынга удур») дээн туруштарның» деп сөстерни ап кааптар;

19) 78 чүүлде:

4 кезээниң үшкү абзазын күш чок деп санаар;

5 кезээниң үшкү абзазын күш чок деп санаар;

20) 79 чүүлде:

12 кезээниң чедиги домаанда «Бүгү кандидаттарга удур («Бүгү кандитаттар даңзы-

ларынга удур») дээн туруштарның» деп сөстерни ап кааптар;

14 кезээниң бирги домаанда «бүгү кандидаттарга удур, бүгү кандидаттар даңзыларынга удур» деп сөстерни ап кааптар;

17 кезээниң ийиги домаанда «Бүгү кандидаттарга удур («Бүгү кандидаттар даңзыларынга удур») дээн туруштарның» деп сөстерни ап кааптар;

17 кезээниң дөрткү домаанда «чок-ла болза, ол демдектерни хары угда бүрүткеткен кандидаттың (бүрүткеткен кандидаттарның) фамилиязының (фамилияларының) болгаш «Шупту кандидаттарга удур» деп туруштуң дужунда хана-карактарда салган болза» деп сөстерни ап кааптар;

18 кезээниң бирги домаанда «база «Шупту кандидаттарга удур», «Кандидаттар даңзыларының шуптузунга удур» дээн туруштар дээш берген бадылаашкыннарның аайы-биле аңгы» деп сөстерни ап кааптар;

24 кезээниң ийиги домаанда «Шупту кандидаттарга удур, кандидаттар даңзыларының шуптузунга удур бадылаашкыннарлыг бюллетеньнерни, а ол ышкаш» деп сөстерни ап кааптар;

24 кезээниң үшкү домаанда «Бүгү кандидаттарга удур», «Бүгү кандидаттарның даңзыларынга удур» деп сөстерни ап кааптар;

21) 81 үүлде:

2 кезээниң 5 пунктузун күш чок деп санаар;

4 пунктуну күш чок деп санаар;

22) 82 үүлдүң 2 кезээниң 4 пунктузунда «база бүгү кандидаттарның даңзыларынга удур» деп сөстерни ап кааптар;

23) 93 үүлдүң 3 кезээнде «база соңгукчуларның бүгү кандидаттарга, бүгү кандидаттарның даңзыларынга удур берген бадылаашкыннарының саны» деп сөстерни ап кааптар;

24) 96 үүлдүң 4 кезээниң 9 пунктузунда «азы кадагааты күрүнеиң хамаатызы эргебайдалының бар турганын» деп сөстерни ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№282 УХ-II 2007 чылдың июль 25.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүүлдүг деп көрген

1 чүүл

2006 чылдың июнь 23-те №1869 УХ-I «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2006 чылдың июнь 24-те) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 5 үүлдү дараазында уткалыг 6¹ болгаш 6² кезектер-биле немээр:

«6¹. Даштыкы күрүнеиң хамаатызы эргелиг, чок болза, чурттаар эргелиг шынзылгалыг азы Россия Федерациязының хамаатызының даштыкы күрүнеиң девискээринге доктаамал чурттаар эргезин бадыткап турар өске-даа документилиг Россия Федерациязының хамаатылары соңгудар эрге чок болур. Айыттынган хамаатылар, бир эвес ол Россия Федерациязының делегей чергелиг керээлери-биле көрдүнген болза, тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгуттурар эргелиг болур.

6². Россия Федерациязының соңгуттурар эрге чок хамаатыларынга:

1) эң аар-берге болгаш (азы) онза аар-берге кемниг херекти үүлгеткени дээш хосталгазын казыттырып шиитпирген болгаш соңгулдаларда бадылаашкын хүнүнде айыттынган кемниг херектери дээш судтадып чорааны ап кагдынмаан болгаш төнмээн кижилер;

2) Россия Федерациязының Кеземче кодекизи-биле көрдүнген экстремисчи угланыышкыннарлыг кемниг херекти кылганы дээш шиитпирген болгаш соңгулдаларда бадылаашкын хүнүнде айыттынган үүлгедиишкиннери дээш судтадып чорааны ап кагдынмаан болгаш төнмээн кижилер;

3) административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында Россия Федерациязының Дүрүмүнүң 20.3 үүлү-биле көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарны кылганы дээш административтиг кеземче херээнге, бир эвес соңгулдаларда бадылаар хуусаа төнеринге чедир үеде административтиг кеземчеге таварышкан деп санадып турар кижилер;

4) Федералдыг хоойлунуң 56 үүлүнүң 1 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарларны үрээнииниң барымдаазы судтуң күштүг болуп кирген шиитпири-биле илереттинген, бир болза, Федералдыг хоойлунуң 76 үүлүнүң 7 пунктузунуң «ж» адаккы пунктузу-биле болгаш 8 кезээниң «ж» адаккы пунктузу-биле көрдүнген үүлгедиглерни кылганы, бир эвес айыттынган чурум үрээшкиннери, бир болза, хөделиишкиннери күүсекчи эрге-чагырга органының азы тус чер бот-башкарылгазының органының бүрүн эргезиниң хоойлу езугаар доктааттынган хуусаазының үезинде, бир болза, соңгуур дээш соңгулдалар томуйлаан албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдалары томуйлаттынган бадылаашкын хүнүнге чедир кылдынган болза, ындыг кижилерге хамаарыштыр.»;

2) 12 үүлдүң 1 кезээнде «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының» деп сөстерни «муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң тус чер чагыргаларының баштыннарының» деп сөстер-биле солуур;

3) 18 үүлдүң 2 кезээнде «Федералдыг хоойлу-биле, өске-даа федералдыг хоойлулар-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары-биле» деп сөстерни «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, бо Хоойлу-биле, «Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле» деп сөстер-биле солуур;

4) 21 үүлде «политиктиг партияларның даңзызы» деп сөстерниң соонга, «а ол ышкаш Тыва Республикада политиктиг партияларның девискээр салбырларының даңзызы» деп сөстерни немээр, «бо Хоойлу-биле» деп сөстерни «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле» деп сөстер-биле солуур;

5) 24 үүлде:

а) 4 кезээнде «бижимел дыңнадыышкын» деп сөстерни «билдириишкин» деп сөс-биле солуур, ийи дугаар домакты ап кааптар;

б) 5 кезээнде:

«Дыңнадыышкын-биле кады» деп сөстерни ап кааптар;

1 пунктунуң дөрткү абзазында «кандидатта Россия Федерациязының хамаатызы эргеден аңгыда, даштыкы күрүнеиң хамаатызы эрге бар таварылгада – ол ышкаш даштыкы күрүнеиң хамаатызы эргезин алган даштыкы күрүнеиң адын, хамааты эргени алганының хүнүн, айын болгаш чылын айтыр (моон ыңай – кандидаттың даштыкы хамааты эргезиниң дугайында медээ)» деп сөстерни ап кааптар;

2 пунктуда:

бирги абзацтың үшкү домаан ап кааптар;

ийиги абзацта «дыңнадыышкын-биле болгаш» деп сөстерни ап кааптар;

в) 6 кезээнде «дыңнадыышкын-биле болгаш» деп сөстерни ап кааптар;

г) 7 кезээнде «Дыңнадыышкын» деп сөстү «Билдириишкин» деп сөс-биле солуур;

д) 8 кезээнде «бо үүлдүң 4 кезээнде айыттынган дыңнадыышкыннар» деп сөстерни ап кааптар;

6) 25 үүлде:

а) 1 кезээн дараазында уткалыг домак-биле немээр: «Чаңгыс соңгулда округунга соңгулда каттыжыышкыны кандидаттарның чаңгыс даңзызын идип үндүрүп болур.»;

б) 2 кезээнде «, бо Хоойлу» деп сөстерни ап кааптар;

7) 26 үүлде:

а) 1 болгаш 2 кезектерни дараазында редакция-биле бижиир:

«1. Кандидатты (кандидаттарны) депшидериниң дугайында дыңнадыгны, ооң иштинде кандидаттар даңзызының составынга, соңгулда комиссиязы хоойлу-биле доктааттынган чурум езугаар алыр.

2. Чогуур соңгулда комиссиязы депшиттирген кижиниң чогуур соңгулда округунуң талазы-биле соңгуттурарынга чөпшээрелиниң дугайында бижимел хевирге билдириишкини кирген соонда, ону соңгаан таварылгада, депутаттың эргебайдалы-биле дүүшпес ажыл-чорудулганы соксадыр азы өске соңгулда албан-дужаалы-биле солуур хүлээлге-биле, кандидатты депшидериниң дугайында дыңнадыышкынны алган деп, а кандидат депшиткен деп санадыр, бо Федералдыг хоойлу-биле, өске-даа хоойлу-биле көрдүнген эргелерни болгаш хүлээлгелерни алыр. Билдириишкинге фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген черин болгаш хүнүн, айын, чурттап турар черииниң адрезин, паспортунуң азы хамаатының паспортун солуп турар документиниң дугаарын болгаш тывыскан айын, хүнүн, хамааты эргезин, эртемин, кол ажылын азы албан хаап турар черин, ээлеп турар албан-дужаалын (кол ажылдап азы албан хаап турар чери чок болза – кылып турар үүлүн) айтыр. Бир эвес кандидат депутат болуп турар база бодунуң бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар болза, билдириишкинге ол медээлерни болгаш чогуур төлээлекчилер органының адын айыткан турар ужурлуг. Кандидат билдириишкининге политиктиг партияда азы хоойлуда доктааттынган чурум езугаар, бадылаашкын хүнүнге чедир бир чылдан орай эвесте бүрүткеттирген чаңгыстан хөй эвес хөй-ниити каттыжыышкынынга бодунуң хамаарылгалыын болгаш ол политиктиг партияда, ол хөй-ниити каттыжыышкынында бодунуң эрге-байдалын билдириишкин-биле кады айыттынган медээлерни болгаш политиктиг партиянын, өске хөй-ниити каттыжыышкынының доктаамал ажылдап турар удуртукчу органының албан-езузу-биле шынзытканын бадыткап турар документини айтыр эргелиг. Кандидат билдириишкин-биле кады паспортунуң азы хамаатының паспортун солуп турар документизиниң хоолгазын, эртеминиң, кол ажылдап азы албан хаап турар черииниң дугайында, ээлеп турар албан-дужаалының (кылып турар үүлүнүң) дугайында, а ол ышкаш кандидат депутат болуп турар деп билдириишкинде айыткан медээлерин бадыткап турар өске-даа документилериниң хоолгаларын киирер».

б) 3 кезээниң бирги домаан күш чок деп санаар;

в) 4 кезээнде «1 кезээнде айыткан дыңнадыышкын-биле» деп сөстерни «2 кезээнде айыткан билдириишкин-биле» деп сөстер-биле солуур, үш дугаар домакты ап кааптар;

г) 5 кезээнде «дыңнадыышкын-биле» деп сөстү «билдириишкин-биле» деп сөс-биле солуур;

8) 27 үүлде:

а) 4 кезээн күш чок деп санаар;

б) дараазында уткалыг 6¹ кезек-биле немээр:

«6¹. Кандидаттарның даңзызы-биле катай соңгулда каттыжыышкыны кандидаттарның даңзызын депшидери-биле холбашкан өске-даа документилерни киирери хоойлу-биле көрдүнген бооп болур. Федералдыг хоойлу-биле кандидаттарның даңзызын шынзыдары-биле өске хуусаа доктааттынган бооп болур. Кандидаттарның даңзызын шынзыдарындан ойталаарының үндезини хоойлу-биле көрдүнген бооп болур.»;

9) 28 үүлде:

а) 2 кезээнде «кандидатты депшидериниң дугайында дыңнадыышкынны округтуң соңгулда комиссиязы алганының соонда, дараазында хүнде» деп сөстерни «хол үжүү салыр хуудустарны белеткээриниң төлевирин кылган» деп сөстер-биле солуур;

б) 6 кезээниң үшкү домаан күш чок деп санаар;

10) 29 үүлде:

а) 2 кезээнде «кандидаттарның ол даңзызының хоолгазын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы бадыткаан хүннүң соонда хүнден эгелээш» деп сөстерни «хол үжүү салыр хуудустарны белеткээриниң төлевирин кылган хүнден эгелеп» деп сөстер-биле солуур;

б) 4 кезээниң үшкү домаан күш чок деп санаар;

11) 30 үүлдүң 1 кезээнде «пособие» деп сөстүң соонга «стипендия» деп сөстү немээр;

12) 31 үүлде:

а) 1 кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«1. Кандидатты, кандидаттар даңзызын бүрүткээрин бо Хоойлунуң 24-27 үүлдеринде айыттынган документилер, кандидатты, кандидаттарның даңзызын депшидериниң дугайында шынзыдары-биле чогуур соңгулда комиссиязынче киирер, хоойлу-биле көрдүнген өске-даа документилер барда, а ол ышкаш кандидатты, кандидаттарның даңзызын депшидеринге деткимче кылдыр чыгган соңгукчуларның хол үжүүнүң эргежок чугула саны барда, чок болза, соңгулда долаазын киргенде, чогуур соңгулда комиссиязы боттандырар.»;

б) дараазында уткалыг 1¹ кезек-биле немээр:

«1¹. Кандидаттар дугайында киирген медээлерниң четче эвезин илереткенде азы документилер чыып долдурарынга хоойлунуң негелделерин сагываан таварылгада, чогуур соңгулда комиссиязы кандидатты, кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр ужурлуг соңгулда комиссиязының хуралынга чедир үш хонуктан орайтатпайн, ол дугайында кандидатка, соңгулда каттыжыышкынынга дыңнадыгны кылыр. Соңгулда комиссиязының кандидатты, кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг хуралы эгелээр хүнге чедир бир хонуктан орайтатпайн, кандидат бодунуң дугайында медээлерни айыткан документилеринге тодарадылгаларны болгаш немелделерни киирер эргелиг, а соңгулда каттыжыышкыны – оларның депшидип турар кандидадының дугайында (депшиттирип турар кандидаттарның) медээлер киирген документилеринге, ооң иштинде кандидаттар даңзының составында база бо Хоойлунуң 26 үүлүнүң 2 болгаш 4 кезектеринге дүүштүр киирген, а ол ышкаш (соңгукчуларның хол үжүү салган хуудустарындан аңгыда) кандидатты (кандидаттарны), кандидаттар даңзызын депшидериниң болгаш оларны бүрүткээриниң дугайында шынзыдары-биле соңгулда комиссиязынче киирген өске-даа документилерни, айыттынган документилерни, ооң иштинде оларны долдурарын хоойлунуң негелделеринге дүүштүр киирер сорулга-биле, киирер эргелиг. Кандидат, соңгулда каттыжыышкыны киирген документини, бир эвес ол хоойлунуң негелделерин хажытканы-биле долдуртунган болза, солуур эргелиг.»;

13) 32 үүлде:

а) 11 кезээнде «кызыра» деп сөстүң соонга «сөстер болгаш ай, хүн, чыл» деп сөстерни немээр;

б) 13 кезээнде алды дугаар домакты дараазында редакция-биле бижиир: «Айыткан шиитпирни комиссия хүлээп алган соонда, хол үжүү салган хуудустарны катап хынаарын чүгле суд-биле азы бо Хоойлунуң 80 үүлүнүң 5 кезээнге дүүштүр, комиссия боттандырар болгаш ол чүгле хыналдага таваржып турар хол үжүүнге болур.»;

14) 33 үүлде:

а) 1 болгаш 2 кезектеринде «соонда» деп сөстү «хүнден эгелээш» деп сөстер-биле солуур;

б) 2 кезээнде ийи дугаар домакты күш чок деп санаар;

в) 8 кезээнде:

3 пунктуну дараазында редакция-биле бижиир:

«3) кандидатты депшидериниң болгаш бүрүткээриниң дугайында киирген документилер аразында бо Хоойлуга дүүштүр кандидатты депшиткениниң болгаш (азы) бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры эргежок чугула документилерниң чогу;»;

дараазында уткалыг 3¹ болгаш 3² пунктулар-биле немээр:

«3¹) соңгулда комиссиязының кандидатты бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг турган хуралының мурнунда хүнде кандидатты депшиткениниң болгаш бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилер аразында Федералдыг хоойлунуң база бо Хоойлунуң негелделерин хажытканы-биле долдуртунган документилерниң бары;

3²) соңгулда комиссиязының кандидатты бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг турган хуралының мурнунда хүнде кандидатты депшиткениниң болгаш бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилерде Федералдыг хоойлу-биле база бо Хоойлунуң 26 үүлүнүң 2 болгаш 4 кезектери-биле көрдүнген кандыг-бир медээлерниң чогу;»;

г) 5 пунктуда «бир болза, кадагааты күрүнеиң хамаатызының дугайында» деп сөстерни ап кааптар;

д) дараазында уткалыг 13 пунктуну немээр:

«13) кандидаттың, ооң бүзүреттирген кижизиниң, саң-хөө айтырыгларының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзиниң, а ол ышкаш оларның даалгазы-биле ажылдап турган өске-даа кижиниң азы организацияның соңгукчуларны хээлилээниниң суд шиитпири-биле тургускан барымдаазы.»;

е) 9 кезээнде:

2 пунктуну дараазында редакция-биле бижиир:

«2) кандидаттар даңзызын депшидериниң болгаш бүрүткээриниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилер аразында Федералдыг хоойлуга болгаш бо Хоойлуга дүүштүр кандидаттар даңзызын депшиткениниң болгаш (азы) бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры эргежок чугула документилерниң чогу (кандидаттар даңзызынче киирген чамдык кандидаттарга хамаарыштыр айыттынган документилерниң чок болган таварылгаларындан аңгыда);»;

дараазында уткалыг 2¹ болгаш 2² пунктуларны немээр:

«2¹) кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг турган соңгулда комиссиязының хуралының мурнунда хүнде кандидаттар даңзызын депшиткениниң болгаш бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилер аразында бо Хоойлунуң негелделерин хажытканы-биле долдуртунган документилерниң бары (кандидаттар даңзызынче киирген чамдык кандидаттарга хамаарыштыр документилерни болур чогууру-биле эвес долдурган таварылгалардан аңгыда);

2²) кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг турган соңгулда комиссиязының хуралының мурнунда хүнде кандидаттар даңзызын депшиткениниң болгаш бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилерде бо Хоойлу-биле көрдүнген кандыг-бир медээлерниң чогу (кандидаттар даңзызынче киирген чамдык кандидаттарга хамаарыштыр медээлер чок болган таварылгалардан аңгыда);»;

ж) дараазында уткалыг 10 пункту-биле немээр:

«10) соңгулда каттыжыышкынының, ооң бүзүреттирген кижизиниң, бүрүн эргелиг төлээзиниң, а ол ышкаш оларның даалгазы-биле ажылдап турган өске-даа кижиниң болгаш организацияның соңгукчуларны хээлилээниниң суд шиитпири-биле тургускан барымдаазы.»;

з) 10 кезээнде:

2 пунктуда «бир болза, кадагааты күрүнеиң хамаатызының дугайында» деп сөстерни ап кааптар;

дараазында уткалыг 6-8 пунктулар-биле немээр:

«6) кандидаттар даңзызын депшиткениниң болгаш бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилер аразында Федералдыг хоойлуга болгаш бо Хоойлуга дүүштүр кандидаттар даңзызынче киирген кандидатты депшиткениниң болгаш (азы) бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры эргежок чугула документилерниң чогу;

7) кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг турган соңгулда комиссиязының хуралының мурнунда хүнде кандидаттар даңзызын депшиткениниң болгаш бүрүткээниниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилер аразында кандидатка хамаарыштыр Федералдыг хоойлунуң болгаш бо Хоойлунуң негелделерин хажытканы-биле долдуртунган документилерниң бары;

8) кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг турган соңгулда комиссиязының хуралының мурнунда хүнде кандидаттар

даңзызын депшиткениниң болгаш бүрүткээнииниң дугайында дыңнадыры-биле киирген документилер аразында кандидатка хамаарыштыр Федералдыг хоойлуда болгаш бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүң 2 болгаш 4 кезектеринде көрдүнген кандыг-бир медээлериниң чогу.»;

15) 34 чүүлдүң 2 кезээн дараазында уткалыг домак-биле немээр: «Саң-хөө айтырыгларының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлерни бүрүткээрин хоойлу-биле доктааттынган чурум езугаар комиссиялар боттандырар.»;

16) 38 чүүлдүң 3 кезээнде:

а) бирги домакта «ооң уставы-биле көрдүнген чурум езугаар база үндезиннер талазы-биле» деп сөстерни «Федералдыг хоойлу-биле болгаш (азы) соңгулда каттыжыышкынының уставы-биле көрдүнген үндезиннер талазы-биле» деп сөстер-биле солуур, «ооң уставы-биле көрдүнген чурум езугаар» деп сөстерни ап кааптар;

б) ийиги домакты «, бо Хоойлунуң 80 чүүлүнүң 5 кезээниң 10 пунктузунда көрдүнген таварылгадан аңгыда» деп сөстер-биле немээр;

17) 43 чүүлде:

а) 8 кезээн дараазында уткалыг 9 пунктубиле немээр:

«9) соңгулда кампаниязын эрттирип турар үеде Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 1 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарларны үрээн кижилерге хамаарыштыр судтуң шиитпири-биле барымдаа тургусканда.»;

б) 11 кезээниң сөөлгү домаанда «каттыжыышкыннарга» деп сөстүң соонга «кандидаттарга» деп сөстү немээр;

18) 49 чүүлдүң 5 кезээн күш чок деп санаар;

19) 50 чүүлде:

а) 1 кезээн дараазында редакция-биле бижиир:

«1. Кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда мурнунуң программалары, өске-даа суртаал материалдары (ооң иштинде «Интернетти» кииргени-биле ниити ажыглалдың информастыг телекоммуникация четкилеринге чырыдар), кандидаттарның болгаш оларның бүзүреттирген кижилериниң соңгулда каттыжыышкыннарының төлээлекчилериниң болгаш бүзүреттирген кижилериниң, хамаатыларның хөй-ниитиниң хемчеглеринге, массалыг информация чепсектеринге (ооң иштинде «Интернетти» кииргени-биле ниити ажыглалдың информастыг телекоммуникация четкилеринге чырыдар) чугаалаар үүлдери, экстремисчи ажыл-чорудулга ышкаш, 2002 чылдың июль 25-те №114-ФХ «Экстремисчи ажыл-чорудулгага удурланырының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 1 чүүлүнде тодараттынган ажыл-херектерни кылырынче, бир болза, өске арга-биле ындыг ажыл-херектер кылырынче албадаан, а ол ышкаш экстремизмни үндезилээр азы шынзыдар кыйгырыг утказын илереткен болбас ужурлуг. Социал, сөөк-язы, национал азы үдүлге өжээнин өөскүдер суртаал хоруглуг, национал чоргааралды дорамчылаар, хамаатыларның шажын-үдүлгеге хамаарылгазының демдээ-биле онзагайын, ажыын азы куду шынарлыын пропагандалап турар, социал, сөөк-язы, национал, үдүлге азы дыл талазы-биле хамаарылгазын, а ол ышкаш эрттирип турар үеде нацисчи атрибутикаларны азы символдар болдурар суртаалдарны болгаш хөй-ниитиниң чыскаалын, чок болза, атрибутикалар азы символдар боттандырар, оларны холуштурарының чадазынга чедирер нацисчи атрибутикалар азы символдар-биле дөмей суртаал ажылын болдурбас. Социал чөптүг чоруктуң үзелдерин камгалаарынче угланган суртаал ажылын социал өжээннежилгени кыптыктырары кылдыр көрүп болбас.

б) дараазында уткалыг 1[1] кезекти немээр:

«1[1]. Соңгулда мурнунуң суртаалын чорудуп турар үеде бо үүлдүң 1 кезээнде айыттынган хевирлерден өске массалыг информацияның хостуун буруу ажыглаарын болдурбас. Угаан талазы-биле өнчү дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын үреп турар суртаал ажылы хоруглуг.»;

в) дараазында уткалыг 5[1] болгаш 5[2] кезектерни немээр:

«5[1]. Суртаал материалдары сааржылга чарлалдарының утказын илередип болбас ужурлуг.

5[2]. Бүрүткеттирген кандидаттың, соңгулда каттыжыышкынының суртаал материалдарын тарадыры-биле оларга берген теледамчыдылганы боттандырып турар организацияларның каналдарынга эфир үезин ажыглаар эргези чок болур сорулгалар:

1) кандидатка, кандидаттарга, кандидаттар даңзызынга, кандидаттар даңзыларынга удур бадылаар кыйгырыг тарадыр;

2) бир эвес ол азы өске кандидат соңгуттурган, ол азы өске кандидаттар даңзызы депутат мандадының хуваалдазынче эрте берген таварылгада, болуп болур чедимче чок уржуктарны тодарадып бижиири;

3) чедимче чок тайылбырлар-биле каттыштырганындан көзүлдүр-ле кандыг-бир кандидаттың (кандыг-бир кандидаттарның), соңгулда каттыжыышкынының дугайында медээлер колдап турар информацияны тарадыры;

4) кандидатка, кандидатты депшиткен соңгулда каттыжыышкынына, кандидаттар даңзызынга соңгукчуларның багай хамаарылгазын тургузарынга дуза болур информацияны тарадыры.»;

20) 60 чүүлдүң 5 кезээн күш чок деп санаар;

21) 61 чүүлдүң 10 кезээниң ийиги домаан күш чок деп санаар;

22) 62 чүүлдүң 3 кезээнде «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктааткан хевири-биле кылган» деп сөстерни ап кааптар;

23) 68 чүүлдүң 2 кезээн күш чок деп санаар;

24) 78 чүүлде:

а) 2 кезээниң ийиги абзазының ийиги домаанда «алды ай» деп сөстерни «дөрт ай» деп сөстер-биле солуур;

б) 3 кезээнде «ийи чылдан орай эвесте» деп сөстерниң мурнунга «(кажан хоойлужудулга органы эрге чок составтыг арткан таварылгадан аңгыда)» деп сөстерни немээр;

25) 80 чүүлду дараазында редакция-биле бижиир:

«80 чүүл. Кандидаттың (кандидаттар даңзызының) бүрүткелин күш чок болдурарының, кандидатты (кандидаттар даңзызын) бүрүткээриниң дугайында комиссияның шиитпирин өскертириниң, кандидатты (кандидаттар даңзызын) бүрүткээринден ойталаарының дугайында, кандидатты кандидаттар даңзызындан үндүреринiң, кандидаттың (кандидаттар даңзызының) бүрүткелин өскертириниң барымдаалары

1. Кандидатты бүрүткээриниң дугайында соңгулда комиссиязының шиитпирин бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 4 кезээниң негелделерин хажыткан таварылгада, үстүнде турар комиссия күш чок болдурар. Ынчан биргизинден аңгыда, кандидатты бүрүткээриниң дугайында шупту шиитпирлер күш чок болур.

2. Кандидатты (кандидаттар даңзызын) бүрүткээрин бо Хоойлунуң 38 чүүлүнүң 1, 2 азы 3 кезектеринде дүүштүр, соңгулда комиссиязынче киирген кандидаттың бодунуң кандидатуразын уштурунуң дугайында билдириишкининиң, кандидатты (кандидаттар даңзызын) дедир кыйгыртырының дугайында соңгулда каттыжыышкынының шиитпириниң үндезининге, а ол ышкаш кандидаттың өлгени-биле холбаштыр, бүрүткеттирип турар кандидаттың (кандидаттар даңзызының) соңгулда комиссиязының шиитпири-биле күш чок болдурар.

3. Соңгулда комиссиязы бүрүткедип турар кандидаттың олар соңгудар эргезин чидирген таварылгада, кандидатты бүрүткээрин күш чок болдурар.

4. Политиктиг партияның, ооң девискээр салбырының азы өске-даа структурлуг кезектериниң депшиткен кандидадын (кандидаттар даңзызын) бүрүткээрин чогуур политиктиг партияның, ооң девискээр салбырының, өске-даа структурлуг кезектериниң ажыл-чорудулгазын түр када соксатканының азы узуткаттынганының дугайында судтуң шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп киргениниң үндезининге бүрүткеттирген кандидаттың (кандидаттар даңзызының) бүрүткелин соңгулда комиссиязы күш чок болдурар. Өске хөй-ниити каттыжыышкынының депшиткен кандидадын (кандидаттар даңзызын) бүрүткээрин бүрүткедип турар кандидаттың (кандидаттар даңзызының) соңгулда комиссиязы, хөй-ниити каттыжыышкынының ажыл-чорудулгазын түр када соксатканының дугайында чогуур албан-дужаалдыг кижиниң азы органның шиитпириниң үндезининге (бир эвес ол шиитпирни судка хомудап киирбээн азы суд хоойлу езугаар эвес деп хүлээп көрбээн болза), бир болза, хөй-ниити каттыжыышкыны дүшкен таварылгада, күш чок болдурар.

5. Кандидаттар даңзызын бүрүткээрин, бир эвес кандидаттарның боттарының кандидатуразын уштурунуң дугайында билдириишкиннери-биле, кандидаттарны кандидаттар даңзызындан ап кааптарының дугайында соңгулда каттыжыышкынының шиитпири-биле (ол байдалдарга албадаанының талазы-биле үнүп чоруй баарындан аңгыда), а ол ышкаш бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 10 кезээ-биле база бо чүүлдүң 9 кезээ-биле көрдүнген барымдаалар талазы-биле кандидаттар даңзызындан ап каапкан кандидаттарның саны, күрүне эргечагыргазының федералдыг органының соңгулдаларынче кандидаттарның шынзыдып каан даңзызында кандидаттарның санындан 25 хуу ажып турар азы Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарынче соңгулдаларже кандидаттарның шынзыдып каан даңзызында кандидаттарның санындан 50 хуу ажып турар болза, күш чок болдурар.

6. Кандидатты (кандидаттар даңзызын) бүрүткээриниң дугайында, кандидатты (кандидаттар даңзызын) бүрүткээринден ойталаарының дугайында соңгулда комиссиязының шиитпири, а кандидатты (кандидаттар даңзызын) бүрүткээринден ойталаанының дугайында соңгулда комиссиязының шиитпири, ол ышкаш бо Хоойлунуң 79 чүүлү-биле көрдүнген чурум езугаар, соңгулда комиссиязының бүрүткедип турар кандидадының (кандидаттар даңзызының), соңгулда каттыжыышкынының бүрүткедип турар кандидадының билдириишкини-биле, ол-ла соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеткен кандидатка, ол-ла соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеткен кандидаттар даңзызының соңгулда каттыжыышкынына хамаарыштыр үндүрген шиитпири, бир эвес бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 8-10 кезектеринде көрдүнген негелделерни, Федералдыг хоойлу-биле көрдүнген өске-даа негелделерни хажытканы-биле соңгулда комиссиязы шиитпир хүлээп алганы илереттинген болза, судтуң шиитпири-биле күш чок бооп болур.

7. Соңгулда комиссиязының бүрүткеп турар кандидадының, ол-ла соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеттирген кандидаттың билдириишкини-биле кандидатты бүрүткээрин суд күш чок болдуруп болур таварылгалар:

1) бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 8 кезээниң 1,2,5,7,8,9,10,11 пунктулары-биле көрдүнгени-биле кандидатты бүрүткээринден ойталаарының үндезини болуп турар катап ажыттынган байдалдар. Ынчан кандидатты бүрүткээриниң дугайында шиитпир хүлээп ап турар үеде турган, ынчалза-даа бүрүткедир деп турар кандидаттың соңгулда комиссиязынга турбаан болгаш билдингир бооп болбас ужурлуг байдалдарны катап ажыттынган деп санаар;

2) кандидаттың соңгулдаларда тодаргай түннел чедип алыр сорулга-биле бодунуң соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизинден аңгы акша-хөреңгилерни, бир эвес оларның түңү соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизин чарыгдаарының хоойлу-биле доктааттынган эң ындыкы хемчээлинден 5 хуу ажып турар азы соңгулда фондузунуң акша-хөреңгизин чарыгдаарының хоойлу-биле доктааттынган хемчээлиниң ажа бергени 5 хуудан хөйнү ажыглаанда;

3) кандидаттың бодунуң албан-дужаал азы ажыл-агыйжы байдалын чаңгыс эвес удаа артыкка ажыглаанда;

4) кандидаттың, ооң бүзүреттирген кижизиниң, саң-хөө айтырыгларының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзиниң, а ол ышкаш оларның даалгазы-биле өске кижиниң азы организацияның талазындан соңгукчуларны хээлилээн деп барымдаа туруп келгенде;

5) кандидаттың «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 1 азы 1.1 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарлаашкыннарны сагыааанда;

6) кандидаттың «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 5.2 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарлаашкыннарны чаңгыс эвес удаа сагыааанда;

7) кандидатка хамаарыштыр «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 4 чүүлүнүң 3.2 пунктузунуң «г» адаккы пунктузунда айыттынган (ынчалза-даа кандидаттың эрге-байдалын алгыже чедир) үениң дургузунда ол хамааты хөй-ниити хемчеглеринге, массалыг информация чепсектеринге азы ооң тарадып турар материалдарынга (ооң иштинде «Интернетти» ажыглап тургаш, ниити ажыглалдың информастыг телекоммуникация четкилеринге дамчыдар) бодунуң чугаазынга «Экстремисчи ажыл-чорудулгага удурланырының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 1 чүүлүнде тодараттынган ажыл-херектерни кылырынче кыйгырган, азы болза өске арга-биле ындыг херектер кылырынче албадаан, экстремизмни үндезилээн азы шынзыткан, чок болза социал, язы-сөөк, национал азы чүдүлге адааннажылгазын өөскүдеринче, национал чоргааралды дорамчылаарынче, хамаатыларның чүдүлгеге, социал, язы-сөөк, национал, шажынга азы дылга хамаарылгалыг демдээниң талазы-биле тускайын, артыын азы куду шынарлыын пропагандалаарынче угланган, чок-ла болза холуштурарының чадазынга чедир нацисчи атрибутика азы символ-биле дөмей нацисчи атрибутиканы азы символду, азы болза атрибутиканы болгаш символду пропагандалаан азы хөйнүң мурнунга көргүскенин херечилеп турар барымдааларны илереткенде;

8) кандидаттың бодунуң судтаттырып чораанының дугайында медээлерни чажырганының барымдаазын илереткенде.

8. Кандидаттар даңзызын бүрүткээр деп турар соңгулда комиссиязының, ол-ла соңгулда округунуң талазы-биле бүрүткеткен кандидаттар даңзызының соңгулда каттыжыышкынының билдириишкини-биле кандидаттар даңзызын бүрүткээрин суд күш чок болдуруп болур таварылгалар:

1) бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 9 кезээниң 1,5,6,8,9 пунктулары-биле көрдүнгени-биле кандидаттар даңзызын бүрүткээринден ойталаарының үндезини болур катап ажыттынган деп турар байдалдар. Ынчан кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында шиитпир хүлээп ап турар үеде турган, ынчалза-даа бүрүткедир деп турар кандидаттар даңзызының соңгулда комиссиязынга турбаан болгаш билдингир бооп болбас турган байдалдарны катап ажыттынган деп санаар;

2) соңгулда каттыжыышкыны соңгулдаларда тодаргай түннел чедип алыр сорулга-биле бодунуң соңгулда фондузунда акша-хөреңгизинден аңгыда өске, бир эвес соңгулда фондузунуң чарыгдаар акша-хөреңгизиниң түңү бо хоойлу-биле доктааттынган эң ындыкы хемчээлден 5 хуу ажа берген азы соңгулда фондузунуң чарып болур эң кыдыкы хемчээлиниң 5 хуузундан ажып турар акша-хөреңгини ажыглаанда;

3) соңгулда каттыжыышкынының удуртукчузунуң бодунуң албан-дужаал азы ажыл-агыйжы байдалының артык эргезин чаңгыс эвес катап ажыглаанда;

4) соңгулда каттыжыышкынының, оларның бүзүреттирген кижизиниң, бүрүн эргелиг төлээзиниң, а ол ышкаш оларның даалгазы-биле ажылдап турган өске-даа кижиниң азы организацияның соңгукчуларны хээлилээн барымдааларын илереткенде;

5) соңгулда каттыжыышкынының «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 1 азы 1.1. пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарларны, а ол ышкаш кандидаттарның бүрүткел эрткен даңзызынче киирген кандидаттың «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 1 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарларны, бир эвес ол даңзыны депшиткен соңгулда каттыжыышкыны ындыг кандидатты даңзыдан бо чүүлдүң 11 кезээнге дүүштүр үндүрбес болза, сагыааанда;

6) соңгулда каттыжыышкынының «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 5.2 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарларны чаңгыс эвес катап сагыааанда;

7) соңгулда каттыжыышкынынга хамаарыштыр «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 4 чүүлүнүң 3.2 пунктузунуң «г» адаккы пунктузунда айыттынган (ынчалза-даа кандидаттар даңзызын депшиткиже чедир) үениң дургузунда ол соңгулда каттыжыышкыны хөй-ниити хемчеглеринге, массалыг информация чепсектеринге азы ооң тарадып турар материалдарынга (ооң иштинде «Интернетти» ажыглап тургаш, ниити ажыглалдың информастыг телекоммуникация четкилеринге дамчыдар) бодунуң чугаазынга «Экстремисчи ажыл-чорудулгага удурланырының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 1 чүүлүнде тодараттынган ажыл-херектерни кылырынче кыйгырган, азы болза өске арга-биле ындыг херектер кылырынче албадаан, экстремизмни үндезилээн азы шынзыткан, чок болза социал, язы-сөөк, национал азы чүдүлге адааннажылгазын өөскүдеринче, национал чоргааралды дорамчылаарынче, хамаатыларның чүдүлгеге, социал, язы-сөөк, национал, шажынга азы дылга хамаарылгалыг демдээниң талазы-биле тускайын, артыын азы куду шынарлыын пропагандалаарынче угланган, чок-ла болза холуштурарының чадазынга чедир нацисчи атрибутика азы символ-биле дөмей нацисчи атрибутиканы азы символду, азы болза атрибутиканы болгаш символду пропагандалаан азы хөйнүң мурнунга көргүскенин херечилеп турар барымдааларны илереткенде, а ол ышкаш айыттынган үеге чедир (ынчалза-даа хамаатының кандидаттың эрге-байдалын алгыже чедир), бир эвес ол даңзыны депшидип турар соңгулда каттыжыышкыны ындыг кандидатты даңзыдан бо чүүлдүң 11 кезээнге дүүштүр үндүрбээн болза, кандидаттарның бүрүткел эрттирген даңзызынче киирген кандидатка хамаарыштыр ындыг барымдааны илереткенде.

9. Кандидаттар даңзызын бүрүткеп турар соңгулда комиссиязының, ол-ла соңгулда округунуң талазы-биле кандидаттар даңзызын бүрүткээн соңгулда каттыжыышкынының билдириишкини-биле, бо чүүлдүң 7 кезээ-биле көрдүнген таварылгада, чок-ла болза, бо Хоойлунуң 33 чүүлүнүң 10 кезээниң 1, 2, 3, 4 пунктулары-биле көрдүнген кандидаттар даңзызындан кандидатты үндүреринге үндезин болуп турар байдалдар катап ажыттынган таварылгада, бүрүткеттирген кандидаттар даңзызынче киирген кандидатты бүрүткээрин суд-биле күш чок болдурган бооп болур. Ынчан кандидаттар даңзызын бүрүткээриниң дугайында шиитпир хүлээп ап турган үеде турган, ынчалза-даа кандидаттар даңзызын бүрүткээр соңгулда комиссиязынга турбаан болгаш билдингир бооп болбас турган байдалдарны катап ажыттынган деп санаар.

10. Соңгулда каттыжыышкыны, бо чүүлдүң 8 кезээ-биле көрдүнген үндезиннерни барымдаалап, хамаатыларның соңгулда эргелерин болгаш референдумга киржир эргезин камгалаарының дугайында херек оттурганынга хамаарыштыр, кандидаттар даңзызындан депшиттирген кандидатты үндүрүп болур эргелиг. Херек талазы-биле суд шиитпир хүлээп алгыже чедир, соңгулда каттыжыышкынының ындыг кандидатты кандидаттар даңзызындан үндүрери херекти соксадырының үндезини болур.

11. Кандидат, соңгулда каттыжыышкыны «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 56 чүүлүнүң 1 пунктузу-биле көрдүнген кызыгаарларны сагыаан таварылгада, бир болза, хамааты кандидаттың эрге-байдалын алгыже чедир, а соңгулда каттыжыышкыны кандидаттар даңзызын депшидеринге чедир бо чүүлдүң 7 кезээниң 7 пунктузу-биле, 8 кезээниң 7 пунктузу-биле дүүштүр көрдүнген болгаш бо чүүлдүң 7 кезээниң 2-5 пунктулары-биле, 8 кезээниң 2-4 пунктулары-биле көрдүнген ажыл-херектерни кылган таварылгаларда, прокурорнуң билдириишкини-биле кандидатты бүрүткээрин (кандидаттар даңзызын) суд шиитпири-биле күш чок болдурган бооп болур.».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№285 УХ-II
2007 чылдың июль 25.

«Көдээге сени амырап уткуп алыр чүве турбас...»

Чоокта чаа «Шын» солунга үнген Надежда Очурнуң «Ажыл чүге тывылбазыл?» деп материалын номчааш, авторнуң бодалдарын чүүлдүгзүнүп, сонуургааш, бо чүүлдү бижиир бодал бажымга кирип келди. Черле ынчаш, сөөлгү үелерде «Шын» солун номчуштуг, солун апарганын демдеглексээр-дир мен. Бодумнуң база эш-өөрүмнүң амыдыралымдан эскериглеримге даянып, көдээ суурда аныяк башкы кижиниң ажыл-амыдыралынга хамаарыштыр бижикседим.

Студентилеп турар үемде, дүрген-не доозупкаш, төрээн суурумга чеде берип, чонумга ажык-дузам көргүзүп, ажылдап көрейн деп күзеп бодаар чордум. Ол күзелбодалымны ам бодаарымга, дыка-ла кенен турган-дыр. Улуг амыдыралга, ажыл-ишке чүү мени манап турганын ынчан кайын билир турган ийик мен. Шынында көдээде сени амырап, куспактап уткуп алыр чүве кайда боор. Улгады берген назылыг башкылар хөй шактарын аныяк башкылар-биле үлежиксевес, оларны арай шыжыгып хүлээп алыр. Хүннү бадыр ийи ээлчегге ажылдааш, боттарының пат туруптарын безин бодавас. Ынчаар өөреткен өөреникчиниң билии кандыг болурул деп айтырыг оларны дүвүретпейн-даа турар. Бодум өөреникчи чорааш, бир ындыг башкыга база таварышкан мен. Ол башкы ам артында эң-не чугула дээн эртемнерниң бирээзин башкылап турган. Кичээлге келгеш, бисче кичээнгей-даа салбас, удуп олурар, арай деп-ле чаңгыс мергежилге кылыр турган бис. Башкы шалыңын ап-ла олурар, а өөреникчилерге дыка улуг каража.

Чамдык башкылар аныяк башкыларны дыка шенээр, хынаар болур. Өөредилге эргелекчизи планыңны хынап, кичээлдерге бола олурушкулаар. Ол эки болбайн канчаар, бодунга негелделиг, харыысалгалыг болурунга чаңчыктырар чүүлдер-дир. Өөредилге эргелекчизи езулуг-ла бодунуң ажылынга бердинген, шын негелделиг, арга-сүмелиг кижи болза, сеңээ-ле эки. А бичии-ле чүүлге кадалып чыдып бээр, өш-биле сээн частырыгларыңны дилээр, бодундан эрткен чүве чок кылдыр алдынар кижи болза, халалыы-ла кончуг. Чамдыктары эжик артынга бүдүү кеденип турар, кандыг метод, аргаларны ажыглап турарыңны, өөреникчилер-биле канчаар чугаалажып турарыңны дыңнаалагылаар, дыка-ла элдеп чүве.

Чажыт эвес, сөөлгү үеде өөреникчилерниң туразы улгаткан, «совет үеде» дег эвес апарган болгай. Оларга хол дээр хамаанчок, эпчок сөс сөглээр болза, судтажып болур, боттарының эргелерин дыка билир апарганнар. Туразы улуг, сөс каржыр өөреникчилер база хөй. Чамдык өөреникчилер өжегээр сени хорададыр сорулга-биле аажылагылаар. Ынчангаш олар-биле ниити дыл тып алыры езулугла уран үүл. Бисти институтка кижиге ынак болур кылдыр кижизиткен, ынчалза-даа эвилең-ээлдек кылдыр алдынарга, чымчактай база бээр. Улуг башкыларның сүмелээри дег, хол чедип, алгырыпкышкырып тургаш чурумну тудуп ап болур, ынчалза-даа ындыг аажылаашкынга бодум хуумда таарзынмас мен. Шак ынчалдыр өөредип каан ургуларны улаштыр өөредири дыка берге, боттары безин «Эттептиңер даан, башкы» деп суг сүмелегилээр. Шак мындыг бергелерге таварышкаш, башкы ажылдан хөңнү калып, чамдыктарывыс 1-2 чыл башкылааш, өске ажылдарже чоруп эгелээр. Ынчан бүдүү амырап, чорупкан башкының шактарын үлежип алырын бодаар «хоочуннар» аравыста база чок эвес болдур ийин.

Ындыг-даа бол, улуг башкыларның аразында езулуг мергежилинге бердинген, өөреникчилерге шын сеткилинден ынак, аныяк башкылардан шыырак билиглиг башкыларны кижизидип аарын бодап чоруурлар база бар. Оларның байлак дуржулгазындан хөйну өөренип ап болур, ындыг башкыларга шын-на сеткилимден мөгеер мен.

Ажыл-иштен аңгыда, анаа хууда амыдырал-чуртталгада кижини чүү манап турарын баш удур чугаалаары берге. Көдээ суурга аныяк башкы кижи дыка көскү, шупту-ла хемчеглерге албан киржир. Янзы-бүрү көрүлделер, концерттер, фестивальдар, маргылдаалар, турисчи слеттар... Чогум ол бүгүже шымнып кирип, киржи бээрге, солунун кандыг дээрил! Янзы-бүрү чаа эштерни тып алыр, сонуургаан черлериңни-даа көрүп алырла. Ынчалза-даа кижилерниң адааргак сеткили база бар. Эдержип чоруур эштерин эки билип алыр болза эки. Оон башка сээң дугайында багай «алдарны» үндүрүп болур. Ийи-чаңгыс байырлалдарда хөөрежипкен таварылга тургустунуп келген болза, башкы кижи дег көскү кижи чок деп чүвени утпаза эки. Көдээде кире берги дег ресторанар, кафелер бар эвес...

Аныяк башкыга сөс

Өгленип-баштанып, чаш уруглуг апарган башкыга хамаарылга база бир янзы апаар. Ындыг башкы аарый берген кижиниң орнунга халас ажылдап бээр, каяа-даа, кажан-даа киржип чоруур аргазы чок. Чаш төл аарый бээрге, кичээлдер үстүнүп болур азы өөредилге эргелекчизиниң хыйыр-кылчаң көрүжүнге илдигип болур. Ооңбиле сөс каржып, маргыжар болза, кара шоруң, шактарыңны кызырып болур.

Удуртуп турар класс улгадырга база берге. Өөреникчилерни сүрер, янзы-бүрү черлерге эдертир... Кайы-бир өөреникчиң кудумчуга эзирик чораан, шагдаа чери кирген, херек үүлгеткен болза, бир дугаарында класс башкызындан айтырар.

Чурттаар оран-сава дугайында. Сөөлгү үеде көдээниң хөгжүлдезинче Чазак кичээнгейни улгаттырып, национал төлевилелдерни үндүрүп, чурттаар оран-сава айтыйын шиитпирлеп турары эки-дир. Ылаңгыя аныяк специалистерге көдээге бажың тудуп алырынга федералдыг болгаш тус чер чагыргаларындан акшаландырыышкын көрдүнүп турар болгай. Ынчалза-даа ол бүгү хемчеглериң салдары-биле бажың-балгат өртээ талыйган. Көдээ черде бажыңнар туттунмайн турар, чүгле шыдалбыралыг улус бажың тудуп ап турар. Бөдүүн кижи канчап-даа бажың садып ап шыдавас апарган.

Аныяк башкы кижиниң шалыңы эвээш. Чаа ажылдап кээрге, 8 дугаар разрядка санаттынар. 3 чыл болгаш аттестация дужаап алыр болза, харын шору чүгээртээр. Башкы кижи, ам артында аныяк, улус мурнунда көстүп чоруур кижи чараштыр кеттинер апаар. Бо шагда өөреникчилер башкыларның идик-хевинче, арын-шырайынче, бодун алдынып чоруурунче дыка кичээнгей салыр апарган. Чеже-даа тулган угаанныг болзунза, кеткен хевиң улуг рольдуг болур. Эрзинден келген чиик өртектиг костюм кедип алгаш, арны-бажын будувайн, дырыжа берген эрги идик-хеп кедип алыр болзунза, амгы үениң өөреникчилери хүндүлевейн, басты берип болур. Бир эжим өөреникчилерниң чугаазын дыңнаарга, «Ол башкы ол-ла чаңгыс хевин та каш чыл кедип тур ыйнаан. Оон өске хеви чок турган-дыр аа» дижип турар болган. Чүгле бодуңга хеп садар эвес сен, чиир аъш-чем, ажы-төлдүң идик-хеви, одаар хөмүр, ажыл чок дуңмаларың база бар болгай. Ол бүгүге четчир шалың кайда боор. Ынчангаш езулуг-ла мергежилинге бердинген кижилер башкылап чоруур деп санаар мен. Сөөлгү үеде кижилер чээли дыка алыр апарган. Ынчалза-даа башкы кижиниң ынаар чагдаан херээ-даа чок. Акша-шалың он муң четпес болза, бүзүредикчилери (поручитель) шагдаа-мегдээ эвес болза, сбербанк чээлизин чүгле дүжүнге дүжеп болур. Ынчангаш кол ажылындан аңгыда чамдык аныяк башкылар немелде ажылды база тып ап турар. Ол дээрге, өске школага шактар азы кандыг-бир бараан саарылгазы дээн ышкаш. Ындыгларга адааргап, кыдыындан дужамык халдадып, хоп-нүгүл үндүре бээрлер эвээш эвес.

Ол бүгү ындыг-ла ыйнаан. Кижизиг мөзү, сагыш-сеткилдиң байлаа деп чүвелер база бар болгай. Эң-не кижизиг, эң-не чараш мергежилдиң ээлери-дир бис. Амыдыралдың бергелеринге торулбайн, эки чараш чүүлдерге бүзүреливис өжүрбейн, келир салгалывыс мөзү-бүдүштүг, угаансарыылдыг эки кижилер болзун дээш ажылдаар апаар бис. Кандыгдаа политик, сайгарлыкчы, шиитккекчи кижи дөмей-ле школага башкыларлыг чораан болгай. Оларның башкылары сеткилинден ажылынга ынак чораан бе азы чүгле хүнүн, шалыңын бодап ажылдап чораан бе дээрзи дөмейле өөреникчилерниң сактыышкыннарындан, башкыларга хамаарылгазындан билдинип келир. Шын-на сеткилиң-биле өөреникчилерниң өөрүшкүзүн, муңгаралын үлежип, сонуургалдарын, чедиишкиннерин деткип чоруур болзунза, езулуг башкы болганың ол, сеңээ өөреникчилер боттарының хуузундан сагыш-сеткилин бүзүрээр, ажыдар, хүндүткелдиг болур. Ону чедип алыры-ла берге...

Алена ОНДАР,
аныяк башкы.

Чаа-Хөлдүң 120 чылынга

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ КИЖИ ЧОРААН

Ниитилелдиң дөрт-беш эргилдезин көрген Монгуш Канзанович Лопсан 1914 чылда төрүттүнген. Кувискаалчы үеден МЧАЭ, колхоз, совхоз хөгжүлдезинге эвээш эвес үлүүн киирген, «Куруккан болгаш кур черлерни шиңгээткени», УАЧД-ниң мөңгүн, ийи дакпыр В.И.Лениннің юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның төлептиг эдилекчизи, хоочун механизатор чораан.

Ачамның арбанының ады «Амырга»,Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржып турган.Ачамның авазы Мерей чаш турда чок болган,муң чылгылыг чораан бай Могалан уруу,угбазы Кенен Монгуш оолду доруктуруп өстүрген (Чаа-Хөлде Чап-оол Саранның авазы).Алды харлыг Лопсанны ачазы Чадаана хүрээзинге өөредип киирген. Оолдуң өөрениичели кончуг болган.Чайгы дыштанылгазынче чанарда таалың чартыы чыгыы тангыт номнар-биле шаңнадырын сактыр.Сөөлүнде тангыт дылга алганып, шээжи-биле номчуттунарга, элээди апарган уруглары, бистер, хөлчок сонуургап дыңнаар турдувус.

Хүрээ-хиит дүжүп турда лама-башкылар өөреникчилери-биле чарлыышкынның сөөлгү кичээлин эрттирип тургаш, бир лама-башкы ачамче айыткаш: «Бо оолдуң эртемге сундулуу хөлчок, ам өске үе келген-дир, улаштыр өөренир салым-хуу чок-тур,сөөлүнде бо оол улгады бергеш, хөй-хөй делгем ховуларны чаа чепсек-техника-биле дескиледир чардырар кижидир» деп чугаалап олурганын, оларның ол өттүр көрүүшкүнүн боду безин кайгап, хөөрегилээр кижи.

Эртем өөредилгеге сундулуг, угаан-сарыылдыг, эрес-кашпагай, ажыл-ишчи болганы-биле эш-өөрүнүң бүзүрелин чаалап алган идепкейжи,хөй-ниитичи 28 харлыг эр 1942 чылда ТАР-ның нам кежигүнүнге кирген.Шупту күштү тиилелгеже угландырган дайын чылдарындан эгелээш, бүгү чурттап келген назынында ол коммунист адынга төлептиг болган.

1948 чылда Чаа-Хөл суурга машина-трактор станциязы ажыттынган. Ол Чаа-Хөл кожуунну шупту тараа ховуларын харыылаар, хөй техникалыг бай бүдүрүлге турган.Ол бүдүрүлгеге Саян артындан хамааты кадрлар улаштыр немежип, албан черлери, организациялар чоорту көвүдээн.

Ачам МТС-ке ажыттынган трактористер белеткээр курстарның баштайгы доозукчуларының бирээзи. 1952 чылда МТС-ке келген баштайгы 14 тракторларның бирээзин башкарар аас-кежиктиг болган. Дузалакчы тракторизинге Хажыт ажылдап турган,Чаа-Хөл рабкоопунуң хоочун автолавщиги чораан Хажыт Сергейниң ачазыдыр.

Ачамның ажылының аайы-биле Чаа-Хөлче көшкеш, Мир кудумчузунга борбак бажыңга турумчуп чурттап, инек, хой-өшкүнү, дагааны ада-ием азырап, бисти өстүрүп, мал-маганга чаңчыктырып, школага өөредип киирген.Авам Долзат Сундуевна Чаа-Хөл ортумак школазынга техниктиг ажылга барык бүгү назынында иженген, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг коммунист чораан.МТС кур черлерни кидин түлүк шиңгээдип эгелээни-биле ачамның ажылы чымыштыг-ла турган.Ылаңгыя часкы, күскү үелерде бригадаларга ай чыгыы чурттаар, ажылынга дендии бердинген, харыысалгалыг кижи. Терезин,Улуг-Хову,Шанчы дээш, кожуунну барык бүгү ховушөлдерин чардырарынга, тарааны чаштырарынга киришкен.

Ачамның кызымаккай күш-ажылын база бир үнелээнинин херечизи — ооң улуг чуруун партия райкомунуң баарында мурнакчылар самбыразында азып каан турганын школачы үемде көрген мен. Хөй шаңнал-макталдарының, хүндүлел бижиктериниң аразында 1971 чылда Чаа-Хөл көдээ Совединиң үш дугаар округунуң депутады чораан шынзылгазы сонуурганчыг.

Ачам база бир салым-чаяанныг чораан, арга-сүме, дуза кадар чарынчы кижи. «Билип келиримгеле, чарын салып турар болган мен» деп, ол сактыр. Чарынны аккадаа,оккулгаш-даа көөр. Чонда ооң нептерээн ады «Чарынчы».Аңаа мал-маган, документ, акшазын-даа чидирген база өске-даа айтырыглыг улус ону үзүлбес. Ол хамаанчок өске кожууннардан безин улус сураглап чедип кээр турду. Ачамны хөөржүдүп турда, фронтучу Андрей Сундуй: «Шынны сөглээр чарынчы база кижи бо» деп чугаалаан чүве.

Ада-иевис үш оолду, үш кысты өстүрүп кижизиткеш,эртем-билигге чедирген. Улуг уруу Биче-Кыс Монгушовна үжен беш чыл иштинде эге класстар башкызы болуп ажылдаан, ам хүндүлүг дыштанылгада, чеден бир харлыг,Улуг-Хем кожуунну Торгалыгда чурттап орар. Акым Эрес-оол Монгушович инженер-механик эртемниг, колдуунда Чадааананың сельхозтехниказынга, АТБ-ге ажылдап чораан. Амгы үеде пенсияда-даа болза, Кызылдың ПАТБ-зиниң ээлчег механигинде ажылдап турар.Дуңмам Татьяна Монгушовна барык бүгү назынында Кызылдың эмнелгелеринге ажылдап келген, алдар-хавыяалыг кижилерниң бирээзи.Ачам мээң ургларымны, оолдарымны үр каракташкан, мал-маган азыраарынга, сиген кезеринге, кажа-хораа кылырынга ижиктирген.

Бежен чылдар төнчүзүнден, 1961 чылдан бээр «Найырал» совхозка септелге мастерскаязынга сөөлүнде кады ажылдап чораан эш-өөрүнден бо хүнде Чаа-Хөлде чурттап чоруур механизаторларны адаары чоргааранчыг: Дакпай Менниг-оол,Шурук Шактар,Седен-оол Дапык, Иван Дадый,Оолдук Лопсан,Михаил Дугар-Сюрюн болгаш өскелер-даа.

Ачавыс 79-туунда өске оранче чораандан бээр үр болган, баштак-хөглүг,аъш-чемин белеткеп алгаш, бажыңынче үргүлчү чалаар, төлептиг чолдуг, ажыл-ишчи ачавысты бо-ла сактып чугаалажыр бис, ооң кижизиг овур-хевири сеткил сагыжывыста мөңге арткан.

Көпейек ДЕМЧИК,
күш-ажылдың хоочуну.
Чаа-Хөл суур.

АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ ЧОННУҢ ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРЫ

Сөөлгү үеде эртемденнерниң эртем фондуларының янзы-бүрү конкурстарынга киржип ажылдаары чаңчыл апарган. Россияның гуманитарлыг эртем фондузу биле Тыва Республиканың Чазаа керээ чарган соонда, ол фондунуң регионалдыг конкурстарынга Тываның эртемденнери киржип эгелээн. Эртем фондуларының конкурстарынга киржип ажылдаарга эки чүүлү — акшаландырыышкын. Конкурска тиилекчи болган төлевилелдиң авторлары, шинчилел ажылдарынга херек, техниктиг херексел садып алыр, экспедициялар организастаар акшаландырыышкынныг болур. Бо чүүл шинчилел ажылдары чорударынга улуг дөгүм болбушаан, ажылче идиг бээр онзагай арга болуп турар. Чижек кылдыр алырга, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртем ажылдакчылары чылдың-на беш-алды төлевилелдеринге тиилекчи болуп келген. Эртем төлевилелдери-биле чергелештир тус-тус эртемденнерниң ажылдарындан аңгыда, коллективтиг авторларның ажылдары база бар.

2007 чылдың конкурстарынга институттуң аңгы-аңгы салбырларының эртем ажылдакчыларының төлевилел-ажылдары тиилекчи болган. Аңаа чогаал секторундан Л.С.Мижит, бижимелдер фондузундан Л.К.Хертек, аныяк эртем ажылдакчылары А.Монгуш, В.С. Канның ажылдары хамааржыр. Тываның өске эртем черлери болгаш институттары-биле деңнээрге, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртем ажылдакчыларының алган грантылары хөй. Бо чүүл эртем ажылдакчыларының ажылдарының чедимчелиин, түңнелдиин, шынарлыын көргүзүп турары ол.

2005 чылдан эгелеп, бо-ла фонд Моолдуң эртемнер академиязы-биле керээ чарып, делегей чергелиг эртем конкурстарын чарлаан. Бо чылын ол конкурска дыл болгаш бижик секторунуң улуг эртем ажылдакчызы П.С.Серен киришкеш, тиилекчи болуп, 07-04-92371|g дугаарлыг грантыны алган. Ол проектиниң темазын езугаар Моолдуң Сенгел тываларының дылын, езу-чаңчылдарын шинчилеп, чыып бижээн. Ол дугайында бо чүүлден сонуургап болур силер.

Ажы-төлүнге ынаа. Кандыг-даа өг-бүлеге ажы-төлдүг болуру— улуг өөрүшкү, аас-кежик. Кандыг-бир чылдагаан-биле ажы-төл чок болур болза азы уруглары доктаавас болза, ындыг өг-бүлелер «хинни бүдүн аалдан» (уруглары четче, менди) уруг азырап алыр. Азырандыга бээрде, «кижиге көдүртүр», «көдүртүп каар» деп чугаалаар.Уруг азырап алырга, уруглары доктаар апаар дээр. Ол уругларга казах хеп кедирер азы тонунуң хоюун дедир кылдыр даарап кедирер. Азыранды уругга ону өске улустан азырап алган дугайында чугаалавас. Ол ышкаш өскүс арткан уругларны кандыг-бир төрели албан азырап алыр. Бо дээрге оларның уругларга ынак, сагыш-човаачалының бадыткалыдыр. Ажы-төл амыдыралдың кол утказы деп ыдыктап, угаап-билип турарының херечизи болур.

Өгбелериниң чаңчылдарын эки билири, оларны сагыыры хамыктың мурнунда келир үениң салгалын кижизидеринге эргежок чугула. Ынчангаш Сенгел тывалары боттарының чаңчылдарын сагып, аныяк салгакчыларын мөзүлүг база бүдүштүг кижилер болзун дээш мөзү-шынар кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып турарлар. Чижээ, уруглар улуг улустуң чугаазынга киришпес. Аалчылар келирге, хоюг уруглар (чеди хардан куду назылыг уруглар) дашкаар үнүп чоруй баар. Чугаа үезинде хол-будун шимчедип, имнеп чугаалавас. Алгырып чугаалашпас. Назы-хары улуг улустуң сөзүн дыннаарда, солагай адыжын оң адыжынга салгаш, дыннаар. Өг-бүле тутпаанда таакпы тыртпас, арага ишпес. Аас болгаш думчук таакпызы сунарга, «Таакпылавас мен» дивес. Тыртпас-даа болза, таакпыны хүлээп алыр.

Кижилерниң боттарын шын болгаш чараш ап чорууру-биле сагып чорууру этика-дүрүмүнге хамаарышкан мындыг чүүлдерни айтып болур. Өгге кирип келген кижиге шай кудар. Аякта шайны хүндүткел-биле ийи холдап алгаш, аартап амзааш, ширээ кырынга салып аар. Таваста чемни чиирде, солагай адыжын өрү көргүзе сунгаш, тавактың даштынга дээрткеш, оң холу-биле бичиилеп ап чип эгелээр. Чемненип олурган кижиниң чанынга бичии уруглар турган болза, ол чип олурган чеминден бичиини кескеш, «кежик» дээш бичии кижиге тутсуп бээр. Бичии кижиниң караан кылаңнатпас дээр.

Бот-боттарынга дузалажыры ук чоннуң аажы-чаңының база бир эргежок чугула онза кеззэ. Көжери, дүк кагары болгаш кидис өери, өг белеткээри дээш, өске-даа чүүлдер-биле холбашкан берге таварылгада, бот-боттарынга дузалажыр. Чижек кылдыр бөөдей өгну белеткеп, тигерин көрүп көрээлиңер. Бөөдей өгну белеткээри берге болгаш нарын. Ынчангаш ону хөй кижилерниң киржилгези-биле кылып, белеткеп, тигер. Бөөдейни белеткээри, кылыры, тигери, иштики эт-хекселин садып-кылып, белеткээрин төрел бөлүктүң дузазы, деткимчези-биле кылыр. Бөөдей белеткээр дээн өг-бүле тодаргай хүнну шилип алгаш, төрелдеринге, чоок кижилеринге дыннадып, оларны өөнче келдиртип, шайладыр. Олар келирде өг тигеринге херек бир-ле чүвени эккеп бээр ийикпе азы кандыг-бир белектиг келир. Бир кижи дөжээн, бир кижи изиг-демир (суугуну) эккеп болур. Чоок төрелдери өг кидизи эккээр. Хол куруг келбес. Чүну эккээри кижи бүрүзүнүң шыдалындан, күзелинден хамааржыр.

Эң-не баштай өгнүң ыяжын белеткеп, тургузуп алыр. Хараачазы белен болган соонда, өгну тигер. Дараазында өгнүң кидизин быжып, даараар. Маңаа база-ла хөй кижилерниң киржилгези, дузазы херек. Кидисти колдуунда-ла беш, он хире кижи даараар. Ол белен апаарга, өгнүң ыяжын шыпкаш, ооң иштики көжегелерин белеткээр. Өгну өгленир дээн оглунга белеткеп турган болза, адазы ол оглунга өгнүң өрегезин ап бээр. «Бо өг сээңии болду. Өрегезин ал» дээни ол болур. Оол келир үеде чурттаар өөнүң өрегезин шып алыр. Ооң соонда өгнүң кандыг иштики хекселдери барыл ону киирип салыр. Бар-ла турган эт-севи салдынган соонда, өгге от салыр. Эң баштайгы отту оолдуң иези салыр. Өгге отту салган соонда, оолдуң адазы хараачага чалама баглаар. Келген кижилер өгже кирип, чемненип, шайлаар, хөөрежир. Чаа тиккен өгге алгыш-йөрээл чугаалаар. Бөөдей дугайында ырыны албан ырлаар.Шайлааш, үш-дөрт хире ыры ырлашкаш, келген кижилер тарап чанар. Ол аалдың элээди уруглары, аныяктар ол өгге ойнап хонар.

Чаа бөөдей өгну үш хонук иштинде ээн тургуспас. Албан-биле бир кижи кээп хонар. Хүндүс ол өгден үнүп-кирип чоруп турар.

Көш — хөй күш негеттинер берге ажыл. Ынчангаш көжер дээн аалдың ээлери, төрелдерин болгаш өске-даа кижилерни айбылап алыр. Малын сүргеш, чүүгүн чедип, көжүп бар чыткан улус бир аалдың чаны-биле эртип чыткан болза, ол аалдың ээлери көжүп эртип бар чыткан улусту доктаадып, ужуражып баргаш, чаа хайындырган шайы-биле шайладыр. Ону шай дозар дээр. Көшкен аалдың улузу сүрүп бар чыдар малын түр када доктаадып, аъдындан дүжүп, шайлаар. Таныыры-даа, таныязы-даа улус болза, албан шайладыр. Бир эвес шай доскаш чаа шай хайындырбайн, эрги шайы-биле шайладыр болза, көшкен аал чаа хонашка үр болбас дижир. Бо дээрге кижилерниң бот-боттарынга сагыш-човангырын, дузааргаан эки сеткилдиин көргүскен чаагай чаңчыл-дыр.

Амгы үениң чаагай чаңчылдарынга мындыг чүүлдерни онзалап демдеглээри чугула. Өг-бүле улус аразында чарлыр деп чүве чок болуп турар. Ажы-төл чок, бот-боттарынга таарышпас дээн чижектиг чылдагааннар турза-даа, өг-бүле тутқан соонда, чарылбас. Өг-бүлеге кандыг-бир чылдагааннар тыптып келзе-даа, оларны өске аргалар-биле шиитпирлеп алырын кызыдар.

Кайы-бир кижи өске кижиниң амы-тынынга четкен деп чүве турбас. Кижилер бодунуң амызындан чүгле улгадып назылааш азы аарыгның, хай-халаптың хараазы-биле чарлыр. Ийи-чаңгыс таварылгада бодунуң амызынга четтинген деп чүве туруп келзе, ындыг кижилерни кончуг багай көөр. Кижиниң амы-тыны ол хире үнелиг дээрзиниң херечизи ол.

Сенгел тываларының чаагай чаңчылдарын амыдыралга ажыглап, өөренип көөр болза, ында эки чүүлдер-ле хөй.

Полина СЕРЕН,
филология эртемниериниң кандидады.

САНАЛ

Узун дыл - башка ораажыр.
Узун эдек - бутка ораажыр.

1944 чыл. Каас чай кидин түлүк. Оът-сиген четчип бышкан. Бестиг-Ажыкта чайлаг. Араттарның аалдары хем эриин дургаар дистинчи хонгулапкан.

Ортумак шыдалдыг арат Содунамның чайлаа одар-белчиирлиг Бестиг-Ажыктың барык ортузунда. Деңгел кирип бар чыдар намның идепкейлиг кежигүннериниң тыпканы-биле, Содунамның чайлааның кедээзинге, пөштерлиг, дыттарлыг сынның эдээнге, арат-чоннуң хуралын аңаа эрттирер дээн.

Дал дүъш эртип чорда, чон чыылган. Арбан даргазы Узун-Домбулдай төрел чонунуң мурнунга сөс алган:

— Хүндүлүг ха-дуңма чонум! Тыва арат нам үүрүнүң хүндүлүг төлээзи бистиң Чазаавыстың мурнундан келгенин барымдаалааш, бо чыышты кылган бис. Ынчап кээрге, араттарның четче келгениниң ужурубиле хуралдың аксын ажыттым.

Уурук-суурук адыш часкаашкыны чоорту дыңзааш, оожургай берген. Дыттың будуктарында хөкпештер дүвүреп ужуп, дойлуп эгелээн.

Шыва тонун шериг хөм кур-биле куржаныып алган Узун-Домбулдай чугаазын уламчылаан:

— Хүндүлүг чонум, араттар аразынга суртаал кылып чоруур дарга Чүлдүмчапка сөс бээр-дир.

База-ла адыш часкаашкыны улажы берген. Чыылганнар улуг өөрүшкү-биле адыштарын изиди часкаан.

Өске араттар дег хөлбеңнээн көкке орган Чүлдүмчап дарга кашпагай туруп келген.

— Чаа, арат-чон! Хуралдың аксын ажыткан чүве болганда, каш сөстен чөпшээреп көрүңер! Силерге өөрүнчүг медээни дыңнадыр ужурлуг кижи-дир мен. Чүл дээрге, ССРЭ-ге бистиң Тыва Арат Республика эки тура-биле катчыр дээн чүве-дир. Ол дээрге, биске, көшкүн, тарамык арат тыва чонга бурунгаар улуг базым деп санаар мен. Ында кижи билип чадаар чүве чок. Улуг чурттуң дең эргелиг кежигүнү болур деп аас-кежик бистиң Тывага таваржып турар-дыр. Күштүг күрүнеиң эдээнден туттунуп, эктинден даныры дег чүве кайдал? Изиг күзеливисти илередип, эки тура санал-оналывысты идепкейлиг кадаалыңар! Сеткил дүвүреп турар бо үеде анаа олурган херээ чок деп бодаар мен. Кым чүү деп бодаарыл че? Бо саналды Бестиг-Ажыкта чайлап чыдар арбаннар күзелдии-биле деткиир боор деп, бодап тур мен. Каш сөстү мооң-биле доостум. Бистиң бижээчивис бо бүгүнү бижип, хуралдың протоколун тургузуп, демдеглеп орар.

Чүлдүмчап дарга чугаазын дооскаш, бажының дүктерин аткаар дырап алган аратче чоргаарланган байдалдыг көрген. Ол арат көкте олуруп алган, баарында ширээде саазында бижиттинип олурган. Ооң кичээнгейин ымыраа-сээк безин чардыктырып шыдавас, угаанныг шырайы чүгле саазында, бийирде.

Улуг ажылды ак сеткилдиг дооскан Чүлдүмчап хей чөдүлүн чөдүргүлээш, сөгедей олуруп алган. Ырак эвесте, сөөскен даңзалыг таакпылап орган аратче ол шыңгыы көргеш, бажын чайып каан. Оозу дүнзе таакпыны идиинге кактап каапкаш, хола соруулдуг чолдак даңзазын дүрген-не хойлап алган.

Сарыылдыг деп шолалыг арат туруп келгеш, чугаалап эгелээн:

— Бо бүгүнү бодап орарга, чүүлдүг-дүр. Мен аргажок деткиир кижи-дир мен. Алызы барып, чер-чурттувус, чонувус сайзыраай. Күштүг күрүне ССРЭ-ге каттыжар деп араттарны кыйгырдым! Биске идегелдиг чөлеңгииш ол болур ужурлуг. Мен шаамбиле мынчап бодаар кижи-дир мен – дээш, ол олуруп алган.

Демги таакпылап орган, кижи ортузу ажып олурар хире назылыг апарган кижи далаш тура халаан:

— Ха-дуңма, чон! Бо бүгүге мен өөрүп тур мен. Ону чугаалап каар апаар. Бир эвес бадылаар чүве болза, ийи холдап-даа бадылаар мен. Өске эш-өөр чүү деп бодап турар чүвел? Эки тура-биле катчыр деп саналдыг мен – дээш, ол дораан олуруп алган.

Чайлагның араттары хөй-ле кижи саналдаан. Шуптузу-ла Чүлдүмчап дарганың чугаазын деткээн. Хурал-чыыш адакталган. Аныяк арат Шуружук туруп келген:

— Бис мында улуг ССРЭ чуртунга катчып аар күзеливис илередип, хуралдап турар бис. Санал берген эш-өөрнүң өөрүп, деткип турарын чүүлдүгүнер мен. Чүс-чүс чылдарда бүрүн эрге чок чурттап чораан чонга улуг чуртка катчып аарын эки орук деп санап, арат-чоннуң өөрүшкүзү чөп деп билип турар мен.

Ам менде сеткил өйүп кээр, билдинмес чүүлдер бар. Ону силерге чугаалап, сүмележип көрзе кандыгыл деп бодалдыг мен. Чазып турарым база чадавас. «Аныяан сургаар» деп кырган-ачам чугаалаар чүве. Бирээде, улуг ССРЭ ырак чурт-тур. Ында дайын-чаа база болуп турар. Ийиде, кожавыс Моол чуртту канчап аңгы күрүне болуп чоруур-дур. Ол күрүне улуг-ла ыйнаан харын. Ол база нарын айтырыг. Мен ышкаш бөдүүн кижи ону угаары берге деп билип тур мен. Бир болза, ССРЭ чуртунга улуг дайынның тиилелгелиг соксаарын манаар деп мындыг мен. Далашкан күске сүтке дүжер дээр ийикпе — дээш, Шуружук араттарже кичээнгейлиг карактары-биле топтуг көрүп туруп-туруп, олуруп алган. Аныяк-даа болза, бодун төлептиг тудуп билири ооң даштыкы байдалындан көстүп турган.

Хурал төнген. Араттар оожум тарап чоруп турган. Шуружуктуң чанынга бир арат кылаштап келген.

— Саналың эки болду. Ынчалза-даа хурал мурнунга чугаалап болбас чүвени чугаалаптың. Даайыңның самдар өөнге болза, төре херээниң дугайында билир шаавыс-биле ажыы-биле чугаалажып оргай-ла бис. Мындыг черге кичээнгейлиг болур херек. Аныяк кижи боорунга, сээң чугааңны эрттириптер чадавас, ажырбас боор оң – дээш, ол кижи шала дең черге маспактанып олуруп алган.

Шуружук олуруп алгаш, ам кээп чугаалаан:

— Хөйнүң мурнунга бодалым илереттим. Чазыг-даа болбаан боор, даай.

— Бодалын дорту-биле кайы хамаанчок чугаалаар кижи улустуң дайзыны-биле дөмей апаар чүве болгай. Мен ындыг чүвени көрген мен, чээн...

—Ийи даайлашкы элээн үр чугаалажып олурган. Шуружуктуң даайы оожум каттырар-даа. Шуружук катап тура халып келген чугаалап турган.

—Хүн барыын талакы көк-көк, шимээн чок дагларже углап бар чыткан. Сериин сырын кезек-кезек үргүлепкеш, чавырлы берген. Көк даглар артында кара булуттар диргелип, көдүрлүп эгелээн...

Эртенинде Шуружукту иезиниң өөнден тудуп аппарган. Боо чүктээн, аъттарлыг ийи кижиниң бирээзи:

— Дуу өртеп каан аъдыңны тудуп, мунуп ал, оол. Сени кожуун чери дарый келдиргендир. Бисти бо дээш чоруткан чүве – дээн.

Кижиниң чүрээ чүве эндевес. Шуружуктуң авазы шыва тонунуң чеңи-биле карактарын чодуп, ишкирнигип ыглап турган:

— Мээң оглум чүнү канчапкан дээш, ынчап тур силер? Өскүс ажы-төл азырап олурар чединмес, ядыы-түреңги кижи мен. Улуг оглумну аппаарыңарга, бис канчаар бис?

Ийи кижи чүнү-даа ыыттаваан.

— Ыглап турба, авай. Менден чүү-хөө айтырыпкаш, салыптар чүве дийин. Кежээ чанып кээр мен. Бо улус ынча дидир – деп, Шуружук авазын оожуктурган.

Шуружуктуң олчаан келбейн баарын кым-даа билбээн. Эртенинде бир арат ооң аъдын эккелген. Шуружукту чонга, күрүнеге удур суртаал кылган дээш, сес чылга шиитпкеш, чорудупкан. Соок, дошкун бойдустуг соңгу чүкке херек эрттирип тургаш, «аарааш өлген» деп бижик келген. Шуружуктуң дугайында эң сөөлгү медээ ол болган.

Александр ШАГЖЫ.

• *Тыва хүреш*

Ай-Демир Монгуш шүүлген

Август 25-те Кызылда «Хүреш» стадионга ТР-ниң ийи кижиниң тулчурунуң спортчу клувунуң шаңналы дээш (даргазы Радислав Монгуш) тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа республиканың «Наадым-2007» байырлалында тыва хүрешке 16-га арткан мөгелер аразындан долгандыр хүрежир арга-биле Тыванын бо чылгы эң шыырак мөгезин илередир турган.

Ынчалза-даа 16 мөгениң чүгле 9-у бо маргылдаага киришкен. Өскелери ол хүн кожуннарга эртип турган маргылдааларга киржип турганы билдинген. Чижээ, Өвүрнүң Дус-Даг сумуга билдингир мөге Чимит Кууларның 40 харлаанынга тураскааткан хүреш август 25-те эрткен. Ынчангаш Кызылга эрткен долгандыр хүрежир маргылдаага киржир ужурлуг турган Чимит Куулар аңаа хүрешпээни ол. Шыырак дээн 9 мөгениң хүрежин Наадымда хүреш үезинде 16-же кирбээн республиканың чамдык улуг мөгелери бо удаа чүгле кыдыындан көөр, а өске таныыры мөгелер дээш аарыыр ужурга таварышканнар.

Шак мындыг долгандыр хүрежир маргылдаадан тыва хүрештиң чадазында 2 болгаш 3 дугаар хүндүлүг черлерде турар шыырак мөгелерни тода илередип болур. Шынап-даа болза, тыва хүрешке ынактар бо хүннерде ол бедик болгаш мурнуку черлерни ээлеп турар мөгелерниң аттарын чиге сөглеп шыдавастар, чүге дизе, маргылдаа санында оларның аттары солчуп турар. А бирги черни бөгүнге чедир кым бүзүрелдии-биле ээлеп турарын кижи бүрүзү билир, ол дээрге, сураглыг мөге, республиканың 16 дакпыр чемпиону Аяс Монгуш болгай. Ынчалза-даа август 25-те эрткен долгандыр хүрежир маргылдаага 8 санны алгаш, бирги черни Тыванын Начын мөгези Ай-Демир Монгуш ээлээнин баш бурунгаар дыңнадып каайн.

Долгандыр хүрежир маргылдаага киришкен шыырак дээн мөгелер кымнарыл ол? Ол дээрге, чаан мөге Аяс Монгуш, арзылаң мөге Маадыр Монгуш, начыннар Семис-оол Опанас, Начын Монгуш, Ай-Демир Монгуш (Кызыл хоорай), Начын Кунгаа (Кызыл кожуун), мөгелер Александр Хуурак (Сүт-Хөл кожуун), Отчугаш Тежит (Өвүр кожуун) болгаш Аян-оол Ондар (Красноярск хоорай) олар-дыр.

Долгандыр хүреш үезинде ниитизи-биле 81 салыг болган. Бирги ээлчегде Аяс Монгуш Аян-оол Ондарны октап алган. «Начын мөге» атты чоокта чаа алган Семис-оол Опанас Арзылаң мөге Маадыр Монгушту октаан. Отчугаш Тежит боду ышкаш өзүп орар аныяк мөге Начын Монгушка кагдырган. Начын Кунгааны Ай-Демир Монгуш октаан.

Маадыр Монгуш Наадым байырлалының хүрежинде бодунуң өөреникчизи Начын Монгушка октатканын көрүкчүлер сактыр. Бо удаа ийиги салыгда ол Начынны октап алды. Ынчалза-даа үшкү салыг үезинде Чаан мөге Аяс Монгушка таварышты. Дыка үр хүрежип, аай-дедир хончулажып тургаш, бир катап черге деңге барып уштулар. Хайым соонда, оларның хүрежи база үзамдыга берген. Маргылдааның судьялары оларны ээлчеглиг хончуже киирер дей бээрге, Аяс Монгуш хүреш үезинде «Бичии мананар» деп холу-биле имнеп дилээш, дидим халдап эгелээш, Маадырның оргазынче үнүп, ону кужактап алыр аргалыг болган. Маадыр Монгуш ынчалдыр «октаткан».

Бо хүрештиң ниити шаңнал фондузу база багай эвес – 160 муң рубль болган. Бирги черни алган начын мөге Ай-Демир Монгушка 70 муң, ийиги черни алган Чаан мөге Аяс Монгушка 40 муң, а үшкү черге төлептиг болгаш Начын Монгушка 20 муң рубльди тывыскан. 9 дугаар черни алган мөгеге 1 муң рубль шаңналды берген. Маргылдааның кол деткикчизи Кызылдың «РАСС» садыы болган (директору Салбакай Алаш-оол).

Тыва хүрешке мөгелерни долгандыр хүрештирер арганы 1990 чылда Чадаанага эрткен маргылдаага бир дугаар ажыглаан. Ол маргылдаа Чөөн-Хемчик кожуунуң төвү Чадаана хоорайда чыл санында эртпишаан, а Кызылга республика чергелиг ындыг маргылдаа 1993 чылда чаңгыс катап болган. Бо чылгы долгандыр хүрежир бо маргылдааны санаарга, ийи дугаар эртип турары ол. ТР-ниң ийи кижи тулчур спортчу клуву бодунуң шаңналы дээш тыва хүрешке шыырак дээн мөгелерниң долгандыр хүрежин чыл санында эрттирерин маргылдаа үезинде шиитпирлээн. Мөгелерниң санын келир чылдан эгелээш, 32 чедир көвүдедирин планнап турар. Ол тыва хүрештиң мөгелеринге-даа, ооң бердинген аарыкчыларынга-даа өөрүнчүг медээ-дир.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Арга-арыг аукционун эрттирер дугайында дыңнадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели – аукционнуң организакчызы—ыяш белеткээр талазы-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырар сорулга-биле арга-арыглыг черлерни садып-саарып алырынга керээлер чарарының эргезин садар талазы-биле аас-биле садыглаашкын хевиринге аукционну эрттирерин чарлап тур:

Аукционнуң эртер адреси: **Тыва Республика, 667007, Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 122а, кабинет 14.**

Аукционну 2007 чылдың сентябрь 12-де, 10.00 шакта (тус чернии-биле) үстүнде адреске эрттирер.

Аукционга чагыгларны 2007 чылдың август 28-тен сентябрь 7-ге чедир (кииришкир) хүлээп алыр. Өртек өстүрериниң базымы (аразы)—аукцион чүүлүнүң эге өртээниң 5%. Арга-арыглыг черлерни садып-саарып алганының керээзи аукцион протоколунга ат салган хүнүнден эгелеп, он ажыл хүнүнүң дургузунда чардынган турар ужурлуг. Аукционга киржири дээш аукцион эге хемчээлиниң чүүл бүрүзү дээш аукцион организакчызының агар санынче адааанда берген таблицада айыттынганын езугаар долааны 2007 чылдың сентябрь 7-ниң 17.00 шакка чедир шилчиткен турары эргежок чугула:

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентилели.

ИНН 1701041631, КПП 170101001, Р/С 40302810200000000002 в ГРКЦ Нацбанка РТ, Банка России. г.Кызыл, БИК 049304001. «Наименование платежа» дээн графага «Задаток за участие в лесном аукционе» деп айыткан турар.

Аукционга киржириниң талазы-биле долу медээлерни болгаш документилерни аукцион организакчызының телефонунче долгааш, билип ап болур: **(8 394 22) 3-32-44.**

АРГА-АРЫГЛЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ КЫСКА БИЖИМЕЛИ

Аукцион эге хемчээлиниң чүүл бүрүзүнүң №	Турар чери		Кварталдың (тускайлаан черниң) №	Алыр ыяштың хемчээли, куб		Ыяштың янзызы	Шөлү,га	Аукцион эге хемчээлиниң эге өртээ, руб.	Долаа түнү, руб. 10%
	Арга-арыг ажыл-агыйы	Лесничество		Ниитизи-биле	ооң иштинде тудуг ыяжы				
	Кызылдың	Кызылдың	Кв26/2,3,4, 5,6,7, 8,10 Кв27/1-12. Кв28/6,7,8, 9,10,14,21.	45264	35994	Дыт	342	7647135,84	764713,6

Күрүненің федералдыг
«ТЫВАНЫҢ АВИАШУГУМНАРЫ»
унитарлыг бүдүрүлге Ми-8Т №RA-22849
вертолетту (экипажы-биле кады)
арендага берип турар.
Аренда өртээ 1 шакта 20 000 рубль.
Харылзажыр телефону: (394 22) 5-11-05

Кызыл хоорай чоогунга керээ езугаар кадарчылап, саанчылап ажылдаары-биле өг-бүлени чалап тур бис.
Адрези: «ЧАЯАН» магазини,
«Южный» автобус доктаамы.
☎ 5-83-69, моб.тел.: 8-913-348-50-07.

ХООЧУН ШЫДЫРААЧЫГА ТУРАСКААТКАН

Хоочун шыдыраачы Т.Ч.Кууларның 65 харлаан юбилейинге тураскааткан шыдыраа маргылдаазы ооң төрээн сууру Баян-Талага болуп эрткен. Аңаа Ак-Довурактан, Сүт-Хөлден, Барыын-Хемчиктен, Чөөн-Хемчиктен төлээлер кээп киришкен. 24 хоочун, аныяк шыдыраачы күжүн шенешкен.

Маргылдааның баштайгы салыындан эгелээш-ле, демисел чидиг болган. Бирги чер дээш кол кордакчыларның бирээзи спорт мастеринге кандидат Артыш Чүлдүм бирги салыгда-ла, Чыраа-Бажы чурттуг Ужар Монгушка уттурупкан. Тиилелгеге чалгынналган шыдыраачы улаштыр-улаштыр каш кижини утса-даа, маргылдааның ийиги чартыында темпизин кошкадыпкан болгаш түннелинде 4-кү черни ээлээн.

Маргылдааның тиилекчизи республиканың ийи дакпыр чемпиону Орлан Сарыглар болган. Ол дөрт муң рубль шаңналын алган. Ийиги черни 7 салыгдан 6 санныг Арат Ондар ээлээн. 3-кү черже Сергей Куулар үнген. Хоочуннар ортузунда маргылдаага мастерге кандидат Кызыл-оол Люндуп тиилээн. Ол 500 рубль-биле шаңнаткан. Чемпионга шаңнал арай өкпеленчиг болган чадавас. Ийиги черде Мижит-Доржу Ондар, үшкүзүнде — Малчей Ховалыг. Тускай шаңналдарга Далай-оол Саая, Григорий Ооржак олар төлептиг болган.

Шыдыраачылар маргылдааның деткикчилери Т.Ч.Кууларның төрелдеринге, чаңгысклассчыларынга, суму чагыргазынга өөрүп четтиргенин илереткен.

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

«СЫЛДЫСТАР ФАБРИКАЗЫ»

Төп телевидениеде чоннуң ынак дамчыдылгалары катап база ажылын эгелээн. Бир дугаар каналда аныяктарның эстрада ырларынга ынактарның «Фабрика звезд» мөөрейи эгелээн.

Ону бо удаада ыраажы, хөгжүмчү алышкылар Валерий, Константин Меладзе алышкылар удуртуп турар. Бо 7 дугаар мөөрей бир дугаарындан-даа, алды дугаарындан-даа ылгалдыг дээрзин мөөрейниң организакчылары чугаалап турар. Шынап-ла, сураглыг ыраажылар-биле кады ырлап үнүп кээп турар амдыызында таныварывыс аныяк ыраажыларны дыңнап, көрүп орарга, дыка шыырак-тыр. Олар удавас аныяктарның ынак артистери апаары чугаажок.

«АЛДАРНЫҢ МИНУТАЗЫ»

Төп телевидениениң ийиги каналында «Минута славы» мөөрей эгелээн. Ону биеэги-ле башкарыкчы Гарик Мартиросян эрттирип турар.

А жюри кежигүннеринде солуттунмас Татьяна Толстая биле Александр Масляков оларга бо удаада сураглыг ыраажы, телебашкарыкчы Александр Цекало немешкен. А.Цекало кымдан-даа артык шыңгыы шиитпекчи болуп турарын эрткен улуг-хүнде дамчыдылгадан көрдүвүс.

Мөөрейлерниң тиилекчилери кымнар болур ирги, ону улуг сонуургал-биле көрүп, манаалыңар.

Бистиң корр.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге —2-03-88, чагаа —2-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—2-17-09, 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8517. Чагыг 106.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» күрүненің унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.